

خاندان عبادی

از دیدگاه از دیدگاه ابن ابی اصیبعه (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م)

کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء

ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی، چ. انجمن

گیاه درمائی، ۱۳۹۳ خ

پژوهش و برگردان

محمد ابراهیم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱	.....	خاندان عبادی
۱	.....	حنین در نگاه تاریخ‌نگاران
۲	.....	کوشش برای آموختن دانش پزشکی
۵	.....	آغاز بلندآوازی حنین
۱۲	.....	راست‌آزمایی مأمون، حنین را
۱۷	.....	سال‌نگار زیست و مرگ حنین
۱۹	.....	گله‌مندی حنین از نامرادی روزگار
۲۴	.....	توطئه بختیشوع فرزند جبرائیل بر علیه حنین
۳۴	.....	نگارش‌های حنین
۳۵	.....	۱۴۳ کتاب و مقاله
۳۵	.....	(۱) کتاب المسائل في الطب
۳۶	.....	(۲) کتاب العشر مقالات في العين
۳۷	.....	(۳) کتاب في العين
۳۷	.....	(۴) ثلاث مقالات
۳۷	.....	(۵) اختصار الستة عشر كتاباً لجالينوس
۳۷	.....	(۶) کتاب الترياق
۳۷	.....	(۷) اختصار كتاب جالينوس في الأدوية المفردة
۳۸	.....	(۸) مقالة في ذكر ما ترجم من كتب جالينوس و بعض ما لم يترجم
۳۸	.....	(۹) مقالة في ثبت الكتب التي لم يذكرها جالينوس في فهرست كتبه
۳۸	.....	(۱۰) مقالة في اعتذاره لجالينوس فيما قاله في المقالة السابعة من كتاب آراء ابقراط و فلاطن
۳۸	.....	(۱۱) جمل مقالة جالينوس في أصناف الغلظ الخارج عن الطبيعة

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

- ١٢) جوامع كتاب جالينوس في الذبول ٣٨
- ١٣) جوامع كتاب جالينوس في إنَّ الطبيب الفاضل يجب أن يكون فيلسوفاً ٣٩
- ١٤) جوامع كتاب جالينوس في كتب أبقرات الصحيحة و غير الصحيحة ٣٩
- ١٥) جوامع كتاب جالينوس في الحث على نَعْلَمِ الطب ٣٩
- ١٦) جوامع كتاب المنى لجالينوس ٣٩
- ١٨) ثمار تفسير جالينوس لكتاب مقدمة المعرفة ٣٩
- ١٩) ثمار تفسير جالينوس لكتاب أبقرات في تدبير الأمراض الحادة ٣٩
- ٢٠) ثمار تفسير جالينوس لكتاب أبقرات في جراحات الرأس ٣٩
- ٢١) ثمار السبع عشرة مقالة الموجودة من تفسير جالينوس لكتاب أبيذيميا لأبقرات ٤٠
- ٢٢) ثمار تفسير جالينوس لكتاب قاطيطريون لأبقرات ٤٠
- ٢٣) ثمار تفسير جالينوس لكتاب أبقرات في الأهوية و الأزمنة و البلدان ٤٠
- ٢٤) شرح كتاب الهواء و الماء و المساكن لأبقرات ٤٠
- ٢٥) شرح كتاب الغذاء لأبقرات ٤٠
- ٢٦) ثمار المقالة الثالثة من تفسير جالينوس لكتاب طبيعة الانسان لأبقرات ٤٠
- ٢٧) ثمار كتاب أبقرات في المولدين لثمانية أشهر ٤٠
- ٢٨) فصول استخراجها من كتاب أبيذيميا ٤٠
- ٢٩) فصول استخراجها من كتاب الأهوية و البلدان ٤١
- ٣٠) مقالة في تدبير الناقيين ٤١
- ٣١) رسالة في قرص العود ٤١
- ٣٢) رسالة إلى الطيفوري في قرص الورد ٤١
- ٣٣) كتاب إلى المعتمد فيما سأله عنه من الفرق بين الغذاء و الدواء المسهل ٤١
- ٣٤) كتاب قوى الاغذية ٤٢

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٤٢ ..... ٣٥) كتاب في كيفية ادراك الديانة
- ٤٢ ..... ٣٦) مسائل في البول
- ٤٢ ..... ٣٧) مقالة في تولد الفروج بَيِّنَ فيها إِنَّ تولد الفروج إنما هو من بياض البيضة و اغتداؤه من المح الذي فيها
- ٤٢ ..... ٣٨) مسائل استخراجها من كتب المنطق الأربعة
- ٤٢ ..... ٣٩) مقالة في الدلائل
- ٤٢ ..... ٤٠) كتاب النبض
- ٤٢ ..... ٤١) كتاب في الحميات
- ٤٣ ..... ٤٢) كتاب في البول
- ٤٣ ..... ٤٣) كتاب في معرفة أوجاع المعدة و علاجها
- ٤٣ ..... ٤٤) كتاب في حالات الأعضاء
- ٤٣ ..... ٤٥) مقالة في ماء البقول
- ٤٣ ..... ٤٦) كتاب في اليبس
- ٤٤ ..... ٤٧) كتاب في حفظ الأسنان و اللثة
- ٤٤ ..... ٤٨) كتاب لِمَنْ يُولَد لِثمانية أشهر
- ٤٤ ..... ٤٩) كتاب في إمتحان الأطباء
- ٤٤ ..... ٥٠) كتاب في طبائع الأغذية و تدبير الأبدان
- ٤٤ ..... ٥١) كتاب في أسماء الأدوية المفردة على حروف المعجم
- ٤٥ ..... ٥٢) كتاب في مسألة العربية
- ٤٥ ..... ٥٣) كتاب في تسمية الأعضاء على ما رتبها جالينوس
- ٤٥ ..... ٥٤) كتاب في تركيب العين
- ٤٥ ..... ٥٥) مقالة في المد و الجزر
- ٤٥ ..... ٥٦) كتاب في أفعال الشمس و القمر

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٤٥ ..... (٥٧) كتاب في تدبير السوداويين.....
- ٤٥ ..... (٥٨) كتاب في تدبير الأصحاء بالمطعم و المشرب .....
- ٤٥ ..... (٥٩) كتاب في اللبن.....
- ٤٦ ..... (٦٠) كتاب في تدبير المستسقين.....
- ٤٦ ..... (٦١) كتاب في أسرار الأدوية المركبة.....
- ٤٦ ..... (٦٢) كتاب في أسرار الفلاسفة في الباه.....
- ٤٦ ..... (٦٣) جوامع كتاب السماء و العالم.....
- ٤٦ ..... (٦٤) كتاب في المنطق.....
- ٤٦ ..... (٦٥) كتاب في النحو.....
- ٤٦ ..... (٦٦) مقالة في خلق الانسان و أنه من مصلحته و التفضل عليه جعل محتاجاً.....
- ٤٦ ..... (٦٧) كتاب فيما يقرأ قبل كتب افلاطن.....
- ٤٧ ..... (٦٨) مقالة في تولد النار بين الحجرين.....
- ٤٧ ..... (٦٩) كتاب الفوائد.....
- ٤٧ ..... (٧٠) مقالة في الحمام.....
- ٤٧ ..... (٧١) مقالة الآجال.....
- ٤٧ ..... (٧٢) مقالة في الدغدغة.....
- ٤٧ ..... (٧٣) مقالة في ضيق النفس.....
- ٤٧ ..... (٧٤) كتاب في اختلاف الطعوم.....
- ٤٨ ..... (٧٥) كتاب في تشريح آلات الغذاء.....
- ٤٨ ..... (٧٦) تفسير كتاب النفخ لأبقراط.....
- ٤٨ ..... (٧٧) تفسير كتاب حفظ الصحة لروفس.....
- ٤٨ ..... (٧٨) تفسير كتاب الأدوية المكتومة لجالينوس.....

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٧٩) رسالة القدر على التوحيد ٤٨
- ٨٠) رسالة إلى سلموية بن بنان عما سأله من ترجمة مقالة جالينوس في العادات ٤٨
- ٨١) كتاب في أحكام الإعراب على مذهب اليونانيين ٤٩
- ٨٢) مقالة في السبب الذي من أجله صارت مياه البحر مالحة ٤٩
- ٨٣) مقالة في الألوان ٤٩
- ٨٤) كتاب قاطيغوريوس على رأي ثامسطيوس ٤٩
- ٨٥) مقالة في تولد الحصاة ٤٩
- ٨٦) مقالة في إختيار الأدوية المحرقة ٤٩
- ٨٧) كتاب في مياه الحمامات ٤٩
- ٨٨) نواذر الفلاسفة و الحكماء و آداب المعلمين القدماء ٤٩
- ٨٩) كُنْاش ٥٠
- ٩٠) مقالة في تقاسيم علل العين ٥٠
- ٩١) كتاب اختيار أدوية علل العين ٥٠
- ٩٢) مقالة في الصرع ٥٠
- ٩٣) كتاب الفلاحة ٥٠
- ٩٤) مقالة في التركيب مما وافقه عليه الفاضلان أبقراط و جالينوس ٥٠
- ٩٥) مقالة تتعلق بحفظ الصحة و غيرها ٥٠
- ٩٦) كلام في الآثار العلوية ٥٠
- ٩٧) مقالة في قوس و القزح ٥٠
- ٩٨) كتاب تاريخ العالم و المبدأ و الأنبياء و الملوك و الأمم و الخلفاء و الملوك في الاسلام ٥١
- ٩٩) حل بعض الشكوك جاسيوس الاسكندراني على كتاب الأعضاء الأئمة لجالينوس ٥١
- ١٠٠) رسالة فيما أصابه من المحن و الشدائد ٥١

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ١٠١) كتاب إلى علي بن يحيى جواب كتابه فيما دعاه إليه من دين الاسلام ٥١
- ١٠٢) جوامع ما في المقالة الأولى و الثانية و الثالثة من كتاب أبيذيبياء لأبقراط ٥١
- ١٠٣) مقالة في كون الجنين مما جمع من أفاويل جالينوس و بقراط ٥١
- ١٠٤) جوامع تفسير القدماء اليونانيين لكتاب فرقوريوس المعروف بالمدخل ٥١
- ١٠٥) شرح كتاب الفراسة لأرسطاطاليس ٥٢
- ١٠٦) كتاب دفع مضار الأغذية ٥٢
- ١٠٧) كتاب الزينة ٥٢
- ١٠٨) كتاب خواص الأحجار ٥٢
- ١٠٩) كتاب البيطرة ٥٢
- ١١٠) كتاب حفظ الأسنان ٥٢
- ١١١) كتاب في ادراك حقيقة الأديان ٥٢
- افزودهای فؤاد سزگین ٥٣
- ١١٢) كتاب المولودين ٥٣
- ١١٣) جوامع الأربع عشرة مقالة من كتاب جالينوس في حيلة البرء لجالينوس ٥٣
- ١١٤) القول في خلق الانسان و ما خلق و ما ركب فيه ٥٣
- ١١٥) كتاب النوادر ٥٣
- ١١٦) ثمرات كتاب بقراط في الأمراض الوافدة ٥٣
- ١١٧) تدبير الأمراض الحادة ٥٣
- ١١٨) تقسيم العصب ٥٣
- ١١٩) كتاب الإبدال ٥٤
- ١٢٠) مسائل الأمراض الحادة ٥٤
- ١٢١) علاج الجرب ٥٤

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

٥٤	.....	اختيارات (١٢٢)
٥٤	.....	إصلاح الأدوية (١٢٣)
٥٤	.....	الأقربا الذين (١٢٤)
٥٤	.....	كتاب الفصد (١٢٥)
٥٥	.....	أجناس أدوية العين (١٢٦)
٥٥	.....	كتاب البصر في الجُموع في العين (١٢٧)
٥٥	.....	كتاب في إصلاح ماء الجُبِن و منافعه و ما يستعمل منه، قول مجموع في اللبِن و منافعه (١٢٨)
٥٥	.....	معرفة قُوّة اللبِن (١٢٩)
٥٥	.....	رسالة ما مثال (الأدوية) (١٣٠)
٥٥	.....	رسائل حنين (١٣١)
٥٥	.....	كتاب الأعضاء الآلِمة (١٣٢)
٥٦	.....	مقالة في فُرص البنفسج (١٣٣)
٥٦	.....	كتاب في البُقول و خواصها (١٣٤)
٥٦	.....	كتاب في الفواكه و منافعها (١٣٥)
٥٦	.....	رساله في منافع لحم الطيور (١٣٦)
٥٦	.....	رسالة النكاح (١٣٧)
٥٦	.....	كتاب الكرمَة (١٣٨)
٥٦	.....	جوامع معاني الخَمس المقالات الاولى من كتاب جالينوس في قوى الأدوية المفردة المنسوقة على طريق
٥٧	.....	المسألة و الجواب (١٣٨)
٥٧	.....	جوامع مقالة جالينوس في التدبير المُلطف (١٣٩)
٥٧	.....	كتاب جوامع جالينوس في أسرار النساء (١٤٠)
٥٧	.....	تحفة الألباء و ذخيرة الأطباء (١٤١)

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

۵۷	من كلام جَمَعَه حنين بن إسحاق لأرسطاطاليس في أنّ الضوء ليس بجسم للقاسم بن هلال الصابي.
۵۸	فرزندان حنين .....
۵۸	اسحاق فرزند حنين (د: ۲۹۸ق / ۹۱۰م) .....
۵۹	سروده و کوتاه‌سخنی از اسحاق فرزند حنین .....
۶۱	کتاب‌های اسحاق فرزند حنین .....
۶۲	داود فرزند حنین .....
۶۳	حکیم فرزند حنین .....
۶۳	شاگردان حنین .....
۶۳	حبیبش الاعسم .....
۶۴	عیسی فرزند یحیی فرزند ابراهیم .....
۶۴	عیسی فرزند علی .....
۶۴	ابوعثمان سعید فرزند یعقوب دمشقی .....
۶۵	اصطفی فرزند بسیل .....
۶۵	موسی فرزند خالد ترجمانی .....
۶۶	پیوست .....
۶۶	خردخانه .....
۶۸	جنبش ترجمه .....
۷۱	کتاب‌نامه .....
۷۱	نمایه کتاب و مقاله .....

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

خاندان عبادی

از دیدگاه ابن ابی اصیبعه (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م)

کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۱، ۴۵۸ -

۴۹۱

حنین در نگاه تاریخ نگاران

او ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی است که با زبر حرکت حرف «ع» و سبک خواندن حرف «ب» آواخوانی می شود. عباد ایلی از زیرشاخه های ایل های برخاسته از میان تازیان است که همگی این خاندان ترسآیین و بازرگان بودند و در حیره می زیستند. او در سال ۱۹۴ ق / ۸۱۰ م در شهر حیره پایتخت منذریان چشم به جهان گشود.^۱

حنین با ترجمه های خود متونی را نگاه داری کرد که بیش از دو هزار سال تاریخ داشتند. او یک تنه پاینده و زنده کننده دانش یونان و روم از یک سو، ایران و گندی شاپور از سوی دیگر به شمار آمد. حنین پس از هفتاد سال زیستن در روزگار معتمد علی الله، روز سه شنبه یکم کانون یکم سال ۱۱۸۸ اسکندری برابر ماه صفر ۲۶۴ ق برابر اکتبر ۸۷۷ م^۲ با بیماری گوارشی درگذشت. مرگ او با گمانه زنی ام در بغداد؛ یا سامرا رخ داد.

^۱ اسحاق پدر حنین داروساز و گیاه شناس (صیدلانی) بود. تاریخ الحکماء، بیهقی، برگه ۱۷۴.

^۲ ماه کانون یکم یکی از ماه های رومی است که برابر دسامبر و دهم آذر تا دهم دی است. ماه های دوازده گانه رومی بدین قرار است: (۱) تشرین اول [اکتبر]، ۳۱ روزه، تقریباً نهم مهر ماه تا نهم آبان؛ (۲) تشرین آخر [نوامبر]، ۳۱ روزه، برابر با ده آبان ماه تا نه آذر؛ (۳) کانون اول [دسامبر]، ۳۱ روزه، برابر با ده آذر ماه تا ده دی؛ (۴) کانون آخر [ژانویه]، ۳۱ روزه، برابر با یازده دی ماه تا یازده بهمن؛ (۵) شباط [فوریه]، ۲۸ روزه، دوازده بهمن ماه تا نه اسفند؛ (۶) آذار [مارچ]، ۳۱ روزه، ده اسفند ماه تا ده فروردین؛ (۷) نیشان [آوریل]، ۳۰ روزه، برابر با یازدهم فروردین ماه تا ده اردیبهشت؛ (۸) ایار

سراینده ای درباره او چنین سروده است:

يَسْقِيكَهَا مِنْ بَنِي الْعِبَادِ رِشَا

مُنْتَسَبٌ عَيْدُهُ إِلَى الْأَحَدِ

(منسرح)

دخترکی از خاندان عباد، تو را شرابی خواهد نوشانید که جشن عیدانه او همواره روز یکشنبه است.

حنین فرزند اسحاق رساگو و سراینده ای زیبا سخن بود. زمانی را در شهر بصره گذراند و در دامان آموزگار خود خلیل فرزند احمد فراهیدی به فراگیری دانش ادبیات عرب پرداخت، سپس به بغداد رفت و به فراگیری دانش و هنر پزشکی پرداخت.

کوشش برای آموختن دانش پزشکی

یوسف فرزند ابراهیم^۱ گوید: انگیزه او در آموختن پزشکی و کوشش او در فراگیری این دانش و هنر آن بود که روزی در کلاس درس یوحنا فرزند ماسویه شرکت کرده بود، در حالی که کلاس درس ابن ماسویه در میان هم گناش کلاسی فراگیرتر و

[می]، ۳۱ روزه، برابر یازده اردیبهشت ماه ده خرداد؛ ۹) حزیران [ژوئن]، ۳۱ روزه، برابر یازده خرداد ماه تا ده تیر؛ ۱۰) تموز [ژوئلی]، ۳۱ روزه، برابر یازده تیر ماه تا نهم مرداد؛ ۱۱) آب [آگوست]، ۳۱ روزه، برابر یازده مرداد ماه تا نهم شهریور؛ ۱۲) ایلول [سپتامبر]، ۳۰ روزه، دهم شهریور ماه تا هشتم مهر.

^۱ ابن دایه، ابوالحسن یوسف فرزند ابراهیم (د: ۲۶۵ق/۸۷۸م) از نویسندگان و محاسبان بغدادی و از بردگان ابراهیم فرزند مهدی است که پس از مرگ اربابش در سال ۲۲۴ق به دمشق می رود و از آن جا به مصر سفر می کند. وی مردی بزرگ و بخشنده و با اخلاق پسندیده می بود. گویند احمد فرزند طولون فرمانروای مصر وی را دستگیر می کند تا بکشد، سی نفر نزد او می آیند و با گریه و زاری از او می خواهند اگر خواهان کشتن اوست همه آن ها را به جای وی بکشد چون سی و اندی سال با بخشش های او زندگی کرده و می کنند. ابن طولون وی را آزاد کرد. ابن دایه نگارنده اخبار الاطباء و اخبار ابن المهدی است. وی در ۲۶۵ق درگذشت. (اعلام زرکلی، ج ۹، ۲۸۰-۲۸۱)

ابن ابی اصیبعه در بسیاری از بخش های وابسته به دوران عباسیان تا پایان سده سوم هجرت، در کتاب خود عیون الأئباء فی طبقات الأطباء، از او بسیار روایت می کند. فرزندش ابو جعفر احمد (د: ۳۳۴ق/۹۴۶م) دارای کتاب أخبار الأطباء است. (ریحانة الأُدب، ج ۵، ۳۳۶) این کتاب رازرکلی از آن پدر یوسف می داند که ابن ابی اصیبعه از آن بی آوردن نام کتاب، بسیار یاد می کند. عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۲۳۲، ۳۲۲-۳۲۴، ۳۴۸-۳۵۹، ۳۹۰-۳۹۲، ۳۹۵-۳۹۶، ۴۰۱، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۱۱-۴۱۲، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۳۹-۴۴۸، ۴۵۳، ۴۵۶، ۴۵۸، ج ۲، ۸۰۱.

پُرشرکن‌کننده‌تر از هر آموزشگاهی دیگر در این رشته و در شهر بغداد به شمار می‌آمد. بسیاری از اندیشمندان، دانش‌پژوهان و ادیبان در آن گرد می‌آمدند.

گویند: حنین برای آموزش زبان و ادبیات عرب از بغداد به سرزمین پارس رفت و به همراه سیبویه^۱ در دامان خلیل فرزند احمد فراهیدی^۲ به دانش‌اندوزی پرداخت و در بازگشت، کتاب العین او را به بغداد آورد، سپس به فراگیری دانش و هنر پزشکی در مکتب ابوزکریا یوحنا فرزند ماسویه (۱۶۰ - ۲۴۳ ق / ۷۷۶ - ۸۵۷ م)، دانش‌آموخته گندی‌شاپور، پرداخت.

وی زبان یونانی را در شهر اسکندریه فراگرفت. دلبستگی او به فراگیری دانش پزشکی از یک سو، خودداری دانش‌آموختگان گندی‌شاپور، به ویژه پزشکان و درمان‌گران‌شان از وارد شدن فرزندان بازرگانان به این هنر از سوی دیگر، انگیزه‌ای شد تا برای آموختن این دانش رنج بسیار ببیند.

یوسف گوید: حنین فرزند اسحاق مترجم پایبند فراگرفتن کتاب فرق الطب در کلاس یوحنا فرزند ماسویه بود که این کتاب را به زبان رومی و سریانی «هراسیس» می‌خوانند، پس او در کلاس یوحنا فرزند ماسویه شرکت می‌کرد و همواره پرسش‌هایی دشوار می‌پرسید که پاسخ آن‌ها بر یوحنا سخت می‌بود و پذیرش او برایش دشوارتر می‌شد و این انگیزه‌ای بود که حنین را از

^۱ ابوبشر عمرو فرزند عثمان فرزند قنبر سیبویه (۱۴۰ - ۱۸۰ ق / ۷۶۰ - ۷۹۶ م) معروف به سیبویه شیرازی از دانشمندان ایرانی و پیشگامان دانش صرف نحو ادبیات عربی و پیشوای مکتب نحویان بصره بود. گویا آرامگاهش در شیراز است. بسیاری از نام‌های ایرانی پیش از اسلام و آغاز دوران اسلامی به پسوند نسبت «ویه» پایان می‌یابد، مانند دادویه، زادویه و جزآن. عربان و به دنبالشان آن‌ها خاورشناسان اروپایی نام سیبویه را به گونه سیبویه *Sibawayh* یا سیبویه آواخوانی می‌کنند. نویسنده قاموس گوید: سیبویه یعنی بوی سیب. نگاشته او به نام الکتاب، نخستین کتاب صرف و نحو عربی است

^۲ خلیل فرزند احمد ابوعبدالرحمان فراهیدی ازدی یحمدی نحوی عروضی بصری (۱۰۰ - ۱۷۵ ق / ۷۱۸ - ۷۸۶ م) از تبار پادشاهان ایرانی از ازد فراهید است. نخستین کسی است دانش ادبیات عرب را چهارچوب بندی کرد و بدان نظم و ترتیب داد و دانش عروض را پایه‌گذاری کرد و نحو را قانون‌مند نمود. اصمعی و سیبویه که از بزرگان دانش‌واژه‌شناسی‌اند در کلاس درس او دانش‌اندوزی کردند. کتاب العین واژه‌شناسی و شواهد و نقط و شکل از آن اوست (اعلام زرکلی، ج ۲، ۳۶۳). سال تولد حنین ۱۹۴ ق و سال درگذشت فراهیدی ۱۷۵ ق است. تفاوت زمانی بیش از توان شاگردی حنین از این آموزگار است.

دل خود دور کند و از سوی دیگر حنین از خاندانی در حیره بود که در تجارت و زرگری کار می کردند و کسانی که در گندیشاپور بودند به ویژه پزشکان و درمانگران از حیره نشینان دوری می کردند و دوست نداشتند که فرزندان بازرگانان پا به این هنر گذارند.

روزی حنین فراگیری درس و در هنگام خواندن و املاء کردن، پرسشی برایش پیدا شد و آن را پرسید.

یوحنا برآشفت و او را گفت: مردم حیره را به فراگیری دانش پزشکی چه کار؟ خود را به فلانی که آشنا، نزدیک و خویشاوندت است بنمای که به تو پنجاه درم پیشکش کند تا با یک درم آن بتوانی چند قرابه و با سه درم آن زرنیخ و با مانده درم ها تناب کلفت ساخت کوفه و قادسیه خریداری کن. زرنیخ قادسیه را در قرابه بگذار و بر سر راه بنشین و فریاد بزنی تناب خوب از کوفه و قادسیه برای فروش داری. بدان! تناب فروشی به خوی تو نزدیک تر از فراگیری این دانش است، سپس فرمان بیرون راندنش را از کلاس درس و خانه داد.

حنین گریان و آزرده از خانه بیرون رفت و خود را از ما پنهان کرد. ما دو سال او را ندیدیم.

***

گویند: هارون رشید^۱ را کنیزکی رومی تبار به نام «خرشی» بود.

وی نزد هارون جایگاهی والا در اندازه یک خزانه دار و گنج بان داشت. کنیزک، خواهر؛ و یا خواهرزاده ای داشت. گاهی این دخترک زینتی ها و جامه هایی که «خرشی» نگاهبان آن ها بود برای هارون می آورد و خلیفه نیز گاهی او را نوازش می کرد و مورد توجه قرار می داد.

^۱ هارون رشید (۱۴۹ - ۱۹۳ ق/ ۷۶۶ - ۸۰۹ م) ابومحمد فرزند محمد مهدی فرزند ابوجعفر منصور عباسی است. او پنجمین خلیفه از خلیفگان عباسی به شمار می آید که در ری به دنیا آمد و در سال ۱۷۰ ق به جای برادرش موسی هادی به خلیفگی دست یافت. خلافت با کوشش یحیا فرزند خالد فرزند برمک از خاندان بزرگ ایرانی بدو رسید که زمینه ای شد برمکیان به وزارت هارون برسند. هارون در سال ۱۹۲ ق از یک برای سرکوب آشوب رافع فرزند نصر فرزند سیار در سمرقند و از سوی دیگر برای جنگ با از دین برگشتگان خاور ایران، لشکری بزرگ فراهم آورد و رو بدان سو نهاد ولی در سال ۱۹۳ ق در شهر توس بیمار شد و در شهر مشهد کنونی و سناباد پیشین و جایی که آرامگاه امام هشتم است، به خاک سپرده شد (زرکلی، ج ۹، ۴۱-۴۲).

روزی از خرسی درباره او پرسید؟

کنیزک بدو گفت: او را به همسری یکی از خویشانش درآوردم.

هارون از این سخن برآشفته و گفت: چگونه بی اجازت من او را به ازدواج با یکی از خویشانت درآوردی، در حالی که بخشی از دارایی من است؟ بنابراین سلام ابرش را وادار کرد که شوهر را بیابد و کیفر کند.

سلام پیگیر فرمان خلیفه در راستای یافتن شوهر شد تا بر او دست یافت و تنها به دستگیریش بسنده نکرد و خایه‌اش را کشید و خواه‌اش کرد، در حالی که پیش از آن دخترک از او باردار شده بود و با رهسپارشدن هارون به سوی توس [خراسان] دخترک فرزند خود را بزاد.

مرگ هارون پس از زاده شدن نوزاد رخ داد؛ بنابراین خرسی نوزاد را به فرزندخواندگی پذیرفت و او را به آیین و فرهنگ و نگارش و خواندن رومیان پرورش داد. کودک زبان یونانی را به خوبی فراگرفت. او همو اسحاق با آوازه ابن خصی است. ما با او در انجمن‌هایی گرد می‌آمدیم که بیشترشان ادیبان بودند. شایستگی، درست‌گویی و درست‌کاری او بر ما نمایان شد و حرمت و ابرومداریش بر ما لازم گشت.

روزی اسحاق ابن خصی بیمار شد، پس بایسته شد به دیدارش بروم، در هنگام دیدارش، کسی را با مویی بلند دیدم که بخشی از رخساره‌اش را از من نهان کرده بود و سروده‌هایی به زبان رومی از اومیروس [هومر]، بزرگ سراینندگان رومی می‌خواند که نغمه خوانی او را همانند آوای حنین شنیدم^۱.

آغاز بلندآوازی حنین

او پاسخ منفی داد، ولی پاسخش همانند آری به نظر می‌رسید پس آوای نام حنین سر دادم و او پاسخ داد و گفت: یوحنا [فرزند ماسویه] مادر به خطا گفته است که هیچ کس از تبار خاندان عبادی نمی‌تواند دانش پزشکی را بیاموزد. از این رو، من بر آن شدم تا اگر نتوانم دانش پزشکی را به زبان یونانی بیاموزم و کسی در این رشته بر من برتری نیابد و آن را به خوبی و استواری فرانگیرم، من از آیین ترسایان بیزار شوم؛ البته کسی جز این برادرم از کارم آگاهی نداشت و اگر می‌توانستم خودم را از تو بیشتر

^۱ تاریخ الحکماء، قفطی، برگه ۲۴۱.

پنهان کنم، پنهان کاری را انجام می‌دادم ولی پنهان کاری من بر تو آشکار شد و دستم را خواندی. اکنون از تو می‌خواهم راز مرا پنهان داری.

یوسف فرزند ابراهیم گوید: گمان دارم این دوره بیش از سه؛ و یا چهار سال به درازا کشیده شد و من او را ندیدم.

روزی به نزد جبریل فرزند بختیشوع رفتم و آن زمانی کوتاه پیش از مرگ مأمون بود که از اردوگاهش جدا شده بود و در کنارش حنین را دیدم که برخی از کتاب‌های رومیان مانند کتاب‌های جالینوس در کالبدشناسی [کتاب فی التشریح] و جز آن را ترجمه کرده بود و جبریل پیوسته او را بزرگ می‌داشت و او را ای ربن حنین! می‌خواند که گزاره آن ای بزرگ آموزگار! بود؛ بنابراین، هر آن چه دیده بودم، برایم به گونه‌ای بزرگ و شگفت‌انگیز بود که جبریل نیز آن را متوجه شد.

من را گفت: هرگز این گرمی داشتن او را از سوی من بیش از اندازه مبین. سوگند به خدا! اگر عمر او به اندازه‌ای دراز می‌شد، ارزش او بر سرگیس [سرجس] نمایان می‌شد و بر او برتری می‌یافت. سرگیسی که جبریل یاد می‌کند، همان سرجس رأس عینی است و او نخستین کسی است که دانش‌های رومی را به سریانی برگرداند.

هم‌چنین او [حنین] بر دیگر مترجمان نیز بدین گونه برتر است.

ماندم نزد او به درازا کشیده شد در حالی که حنین خیلی زودتر از گرد ما بیرون رفته بود، سپس من بیرون رفتم، حنین را در آستانه درگاه به انتظارم نشسته دیدم.

سلامی کرد و گفت: درگذشته از تو می‌خواستم، آگاهی داشتن از حالم را پنهان بداری، ولی اکنون از تو می‌خواهم که آن را نمایان سازی و هم‌چنین سخنانی که از ابوعیسی [جبریل] درباره من شنیدی را نیز بازگو نمایی.

او را گفتم: آن چه از سخنان ابوعیسی درباره ات شنیدم، روی یوحنا [فرزند ماسویه] را سیاه خواهد کرد. او از آستین خود کتابی را بیرون آورد که آن را به جبریل نداده بود.

حنین گفت: بی‌آبرویی و سیاهی روی یوحنا هنگامی است که این کتاب را به او دهی و نام مترجم آن را از او پنهان داری. هر گاه شگفت‌زدگی او را بسیار دیدی به او بگو که من آن را گردآوری کرده‌ام.

من همان روز و پیش از رفتن به خانه‌ام، خواست او را انجام دادم.

هنگامی که یوحنا آن فصول را بخواند که یونانیان آن را کتاب الفاعلات گویند، شگفت‌زدگی اش بیشتر شد و گفت: آیا مسیح (ع) این را در زمان ما به کسی الهام کرده است؟

پاسخ دادم: مسیح نه به کسی در این روزگار و نه در روزگاری دیگر الهام کرده است. مسیح (ع) کسی نیست جز آن که به او الهام می‌شود.

یوحنا گفت: از این فلسفه‌بافی دست برداریم. گردآورنده این کتاب نمی‌تواند کسی جز تأییدشده روح القدس باشد.

پاسخ دادم: این نگاهش حنین فرزند اسحاق است که او را از خانه‌ات راندی و به او دستور دادی تناب [قلوس] خرید و فروش کند.

وی سوگند خورد که محال است چنین کاری را او انجام داده باشد، ولی پس از آن سخن مرا درست انگاشت و او را بسیار تکریم و تمجید کرد و بدو نیکی نمود و وی را گرمی داشت و هم‌چنان بزرگ‌داشتن او را پیوسته دنبال کرد تا آن که در سال ۲۲۵ق از سرزمین عراق بیرون رفتیم.

ابن ابی‌اصیبعه گوید: سخنان یاد شده گزارشی است که یوسف فرزند ابراهیم آن را یاد کرده است.

گویم [ابن ابی‌اصیبعه]: حنین از همان زمان بود که در خدمت یوحنا فرزند ماسویه بماند و شاگردیش را بنمود و دوران کارآموزی پزشکی بالینی را در خدمتش گذراند و کتاب‌هایی بسیار به ویژه برخی از کتاب‌های جالینوس را به سریانی و گروهی را به تازی برای یوحنا فرزند ماسویه برگرداند.

ابن دایه^۱ گوید: بلندآوازی حنین در روزگار مأمون (۱۷۰ - ۲۱۸ق / ۷۸۶ - ۸۳۳م) آغاز شد. داناترین کس روزگار خود در شناخت زبان‌های یونانی، سریانی، پارسی و عربی بود و تواناترین کس در کاربرد به‌جای واژه‌ها در این زبان‌ها به شمار می‌آمد.

^۱ ابن دایه، ابوالحسن یوسف فرزند ابراهیم (د: ۲۶۵ق / ۸۷۸م) از نویسندگان و محاسبان بغدادی و از بردگان ابراهیم فرزند مهدی است که پس از مرگ اربابش در سال ۲۲۴ق به دمشق می‌رود. و از آن جا به مصر سفر می‌کند. وی مردی بزرگ و بخشنده و با اخلاق پسندیده می‌بود. گویند احمد فرزند طولون فرمانروای مصر وی را دستگیر می‌کند تا بکشد، سی نفر نزد او می‌آیند و با گریه و زاری از او می‌خواهند اگر خواهان کشتن اوست همه آن‌ها را به جای وی بکشد، چون سی و اندی سال با بخشش‌های او زندگی کرده و می‌کنند. ابن طولون وی را آزاد کرد. ابن دایه نگارنده اخبار الأطباء و أخبار ابن‌المهدی است. وی در ۲۶۵ق درگذشت. (أعلام زرکلی، ج ۹، ۲۸۰ - ۲۸۱)

از سوی دیگر آگاهی بالایش از دانش پزشکی، فلسفه، منطق، اخترشناسی و جز آن، حنین را به ترجمه ده‌ها کتاب از یونانی به سریانی و از سریانی به عربی وادار کرد و به تدریج ویرایشگر ترجمه دیگر مترجمان شد و او را به مرد همه‌کاره خانه خرد (دار الحکمه)، کانون ایجاد منابع علمی برای پایتخت جهان اسلام، تبدیل کرد، سپس از سوی مأمون به ریاست آن گماشته شد. از این‌رو، هیچ مترجمی یارای رسیدن به او را نداشت.

گویند: مأمون رویایی می‌بیند.

وی در خواب پیری بزرگ را نشسته بر منبر می‌بیند که سخنرانی می‌کند و می‌گوید: من ارسطوطالیس هستم.

مأمون پس از بیدارشدن، می‌پرسد: ارسطو کیست؟

او را پاسخ دهند: حکیمی یونانی است پس فرمان می‌دهد حنین فرزند اسحاق را بیاورند تا او سخن گوید؛ زیرا در این زمینه کسی یارای برابری با او نداشت و از او خواست تا کتاب‌های حکیمان یونانی را به زبان عربی برگرداند و در این راه از دادن پول و بخشش‌های فراوان دریغ نکرد.

برداشتیم از کتاب حسن فرزند عباس با آوازه صنادیقی^۱ - خداوند او را بیامرزد - گوید، ابوسلیمان منطقی^۲ گوید:
یحیی فرزند عدی^۳ برایم گفت، مأمون فرمود: در خواب دیدم، در انجمنی که نشسته بودم مردی سنگین و گران‌مایه بر چهارپایه‌ای نشسته بود، پس او را بزرگ داشتیم و بدو خوش‌آمد گفتم و درباره‌اش پرس‌وجو کردم و با خود گفتم پرسشی از او داشته باشم، پس او را پرسیدم که خوبی و نیکی (حُسن) چیست؟
پاسخ داد: هر آن چه خرد آن را نیک شمارد.

^۱ صنادیقی حسن فرزند عباس، نک: عیون، ذاکر، ج ۱، ۴۶۲.

^۲ محمد منطقی سجستانی شیخ ابوسلیمان فرزند طاهر فرزند بهرام منطقی (د: ۴۱۰ ق / ۱۰۱۹ م) در کتاب التعلیق الحکمیة و ملح و نوادر. یاد او در (عیون، نزار رضا، ۴۲۷ - ۴۲۸؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۸؛ هدیه العارفین، ج ۲، ۶۰) آمده است. تنها: عیون، ذاکر، ج ۱، ۷۳، ۴۶۳؛ کتاب التعلیق [تعلیقات]، عیون، ذاکر، ج ۱، ۱۹۰؛ ج ۳، ۱۰۳۹.

^۳ یحیی منطقی ابوزکریا فرزند عدی [یحیی فرزند عدی فرزند حمید فرزند زکریا بغدادی طبیب یعقوبی مسیحی (د: ۳۹۵ ق)] (هدیه العارفین، ج ۲، ۵۱۸؛ عیون، ذاکر، ج ۱، ۲۱۵-۲۱۶).

گفتم: افزون بر آن؟

پاسخ داد: هر آن چه شریعت بپذیرد.

گفتم: افزون بر آن؟

پاسخ داد: هر آن چه مردم نیک شمارند.

گفتم: باز هم چه؟

گفت: دیگر هیچ.

این خوابی بود که زمینه‌ساز برگردان کتاب‌هایی بسیار [به تازی] شد.

مأمون نامه‌ای برای شاه روم نوشت و از او خواست تا گزیده‌ای از دانش‌های رومیان را از گنجینه‌ی شاهی دست‌چین کند و برایش بفرستد و شاه روم نیز پس از سرباززدن از این کار، ناگزیر خواست مأمون را پذیرفت و به انجام رساند.

مأمون گروهی را بر این کار گمارد که حجاج فرزند مطر و ابن بطریق و سلما، بزرگ بیت الحکمه و جز ایشان برگزیدگانش بودند که به روم رفتند. ایشان از هر آن چه یافتند، گزیده‌هایی را دست‌چین کردند و با خود به نزد مأمون آوردند و او فرمان داد که آن‌ها [به سریانی و تازی] برگردانند که انجام گرفت.

گفته می‌شود یوحنا فرزند ماسویه یکی از کسانی است که برای رفتن به روم برگزیده شد و بدان جا رفت.

همچنین مأمون به حنین فرزند اسحاق را که جوانی بیش نبود، دستور داد هر آن چه می‌تواند در برگردان کتاب‌های حکیمان یونانی به تازی کمک کند و نیز به ویرایش برگردان دیگر مترجمان بپردازد.

او فرمان را پذیرفت و به انجام آن روی آورد.

گویند: مأمون به اندازه‌ی وزن کتابی که به تازی برگردانده می‌شد، زر به مترجم و برگرداننده‌ی آن می‌داد.

ابوسلیمان منطقی سجستانی گوید: گروهی از خاندان شاکر [بنی شاکر]^۱ که محمد و احمد و حسن هستند که به گروهی از مترجمان مانند حنین فرزند اسحاق و حبیش فرزند حسن [اعسم] و ثابت فرزند قره [حرانی] و جز ایشان، ماهی نزدیک به پانصد دینار برای ترجمه و همراهی در این کار پرداخت می کردند.

حنین فرزند اسحاق^۲ گوید: او برای به دست آوردن کتاب‌هایی که می خواست آن‌ها را ترجمه کند، به سرزمین‌هایی بسیار سفر کرد و به دورترین نقاط روم رفت.

محمد فرزند اسحاق ندیم در کتاب الفهرست گوید: شنیده‌هایم از اسحاق فرزند شهرام^۳ که در یک مجلس عمومی، چنین می گفت: پرستشگاهی که در سرزمین روم بود که دری بسیار بزرگ با دو لنگه در آهنین داشت، هرگز همانند آن دیده نشده بود. آن پرستشگاه یونانیان در روزگاران پیشین بود، هنگامی که ایشان ستارگان و بت‌ها را می پرستیدند و در آن به راز و نیاز می پرداختند.

گوید: از پادشاه روم خواستم که در را برایم بکشاید، ولی از انجام آن خودداری کرد؛ زیرا از زمانی که رومیان به آیین ترسایان گرویدند، در آن بسته مانده بود. پیوسته نامه‌گاری و خواهش در هنگامی که به نزدش می رفتم، از او داشتم تا آن که روزی برای بازکردنش پیش قدم شد. ساختمانی از سنگ‌های بزرگ و مرمرین با رنگ‌های گوناگون با نقش و نگار که از زیبایی و فراوانی نگاره‌ها به زیبایی و شکوه آن ندیده و نشنیده بودم. هم‌چنین در این پرستشگاه کتاب‌های بسیار که در آن دیده می شد که شمار

^۱ بنی شاکر: سه برادر فرزندان موسی فرزند شاکر هستند که آوازه ایشان آگاهی بسیار بالا در حساب و شکل‌شناسی جهان [هیأت] است. روزگار مأمون تا متوکل را گذراندند. ایشان نظارتی بر کار ترجمه مترجمان و آوردن کتاب‌های یونانیان به بغداد داشتند. آنان سرمایه‌نگفتی را در این راه هزینه کردند.

^۲ حنین عبادی ابوزید فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق / ۸۱۰ - ۸۷۷ م). ابن ابی اصیبعه از کتاب نوادر الفلاسفه و الحکماء بسیار یاد می کند و زندگی‌نامه او را در گفتار هشتم کتابش آورده است. تنها: عیون، ذاکر، ج ۱، ۱۶۸، ۱۴۰، ۱۹۰، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۵۴، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۷۱ - ۲۷۸، ۳۶۵، ۳۶۸ - ۳۷۳، ۳۷۷، ۴۱۹، ۴۵۸، ۴۶۳.

^۳ کتاب الفهرست، ابن ندیم، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق، برگه ۳۴۰ ابواسحاق فرزند شهرام یاد کرده است. کتاب الفهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، برگه ۴۴۴ «ابواسحاق شهرام» آورده است.

آن‌ها به اندازهٔ بار هزار شتر می‌شد. برخی از کتاب‌ها پوسیده و پاره‌ای از آن‌ها موربانه خورده و برخی نیز درست و خوب مانده بودند.

گوید: هم‌چنین میان آن‌ها ابزار زرین قربانی کردن و چیزهای ظریف دیگر بود.

گوید: پس از بیرون آمدنم در را قفل کرد و برای کاری که برایم انجام داده بود، بر من منت گذارد.

گویند: روایت یاد شده در روزگار سیف‌الدوله فرزند حمدان رخ داده بود. گمان می‌رود که آن خانه در فاصلهٔ سه روزه از شهر قسطنطنیه [استانبول] بوده باشد. کسانی که اکنون در کنار آن خانه زندگی می‌کنند، مندایی [صابئی] و کلدانی^۱ هستند و رومیان پذیرفتند که با گرفتن باج از ایشان، بر آیین خودشان بمانند.

گویم [ابن ابی‌اصیبه]: رونویسگر و رونویس‌کننده (کاتب و نساخ) حنین کسی به نام ازرق بود که کتاب‌هایی بسیار از جالینوس را به خامهٔ او دیدم که بر آن نکته‌هایی به خامهٔ حنین فرزند اسحاق دیده می‌شد که به یونانی نوشته بود و بر آن کتاب‌ها مهر و نشان مأمون بود.

عبیدالله فرزند جبریل فرزند بختیشوع در کتاب مناقب الأطباء^۲ گوید: هنگامی که کار حنین استوار شد و آوازه‌اش میان پزشکان پراکنده گشت و خبر او به خلیفه رسید، دستور داد تا او را به خدمت آورند و زمین‌هایی را به تیول او درآورد و خانه و ماهانهٔ خوبی برایش گذاشت و همواره او را پیرو کتاب و آیین رومیان می‌دانست و با آن که پیوسته از دانش او می‌شنید، ولی داروهای پیشنهادی او را بی‌رایزی با دیگران به کار نمی‌برد.

^۱ کتاب الفهرست، ابن‌ندیم، چاپخانهٔ رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ق، برگهٔ ۳۴۰ و نیز نسخهٔ برگردان تجدد، برگهٔ ۴۴۴ "صابئیان کلدانی" نه "صابئی و کلدانی" یاد شده است.

^۲ کتاب مناقب الأطباء عبیدالله فرزند جبریل فرزند بختیشوع، اینک در دسترس پژوهندگان نیست.

راست‌آزمایی مأمون، حنین را

خلیفه خواست که او را بیازماید تا بدگمانی درباره او را از دلش پاک گرداند، چون گمان می‌برد فرستاده شاه روم باشد و ممکن است اندیشه‌ای پلید در ذهن خود پرورانده باشد، پس روزی او را بخواست و بدو خلعت پوشانید و امضای پنجاه هزار دینار برایش نوشت.

حنین از این همه نیکی سپاس‌گزاری کرد.

خلیفه او را گفت: دارویی می‌خواهم تا یکی از دشمنانم را پنهانی بکشم.

حنین پاسخ داد: ای امیرمؤمنان! من تنها کاربرد داروهای سودمند را یاد گرفته‌ام، چون گمان نداشتیم امیرمؤمنان جز آن‌ها را از من بخواهد و چنانچه دوست داشته باشد که من آن‌ها را بدانم، اجازت دهد، من خود را برای آموختن آن‌ها آماده سازم.

خلیفه گفت: این کار به زمانی دراز نیاز دارد.

خلیفه کوشش کرد تا او را بفریبد و تشویق کند که سودمند نیفتاد، سپس او را ترسانید، ولی حنین همان سخن خویش را دنبال می‌کرد و چیزی بر آن نمی‌افزود.

خلیفه فرمان داد: او را در دژی به بند کشند و کسی را بر او بگمارند تا دم‌به‌دم از وی برایش خبر بیاورد.

یک سالی را در زندان به سر برد و برنامه‌اش در آن جا و آن دوره تنها ترجمه و تفسیر و تألیف بود و او بی‌توجه به وضع موجود در این راه گام برداشت، پس از یک سال خلیفه او را فراخواند و دارای‌اش را برای تشویق و فریفتن او آورد و شمشیر و فرش چرمین و ابزار شکنجه نیز در کنارش گذاشت.

خلیفه او را گفت: اگر آن چه را پیش از این به تو گفتم، اجرا نمایی دارای‌های خود را دریافت خواهی کرد و چندین برابرش را نزد من خواهی داشت و اگر سرباز بزنی با بدترین شیوه با تو برخورد خواهم کرد و با بدترین روش ترا خواهم کشت.

حنین پاسخ داد: من پیش از این به خلیفه گفته‌ام که من جز داروی سودمند به کسی چیزی دیگر نمی‌دهم و چیزی جز آن نیز یاد نگرفتم.

خلیفه گفت: ترا خواهم کشت.

حنین پاسخ داد: فردایی هست و رستاخیزی بزرگ در راه هست و خدایی دارم که حق مرا در آن روز خواهد گرفت و اگر امیرمؤمنان بخواهد به خود ستم نماید، می تواند.

خلیفه بخندید و گفت: ای حنین! روانت را در آرامش گذار و بر ما تکیه بنمای؛ زیرا این برخورد ما آزمونی از تو بود چون ما می خواستیم خود را از نیرنگ پادشاهان ایمن نگاه داریم و از آن جایی که از تو خوشمان آمده بود و می خواستیم از دانش و کارآزمودگیت بهره ببریم. از این رو، ناگزیر از آزمودنت شدیم. حنین بر زمین افتاد و خاک را بوسید و سپاس گزاری کرد.

خلیفه گفت: ای حنین! با آن که درستی سخن ما را در دو حالت دیدی پس چه چیزی انگیزه تو در رد کردن خواست ما شد؟

حنین پاسخ داد: ای امیرمؤمنان! دو چیز بود.

او گفت: آن دو چیستند؟

حنین پاسخ داد: هنر، دانش پزشکی و دین.

گفت: چگونه؟

پاسخ داد: دین، ما را به انجام دادن رفتار نیک و پسندیده با دشمنان فرمان می دهد، چه برسد نزدیکان و دوستانمان. دین جز این کردار از ما نمی پسند.

همچنین [آیین نامه] هنر و دانش پزشکی، ما را از زیان رساندن به همجنس هایم باز می دارد؛ زیرا این هنر تنها برای سودرسانی به دیگران است و تنها برای تندرستی آنها درست شده است، با این همه خداوند بر گردن پزشکان پیمانی را همراه با سوگندنامه هایی سنگین گذاشته است تا داروی کُشنده و آسیب رساننده به کسی ندهند. از این رو، نمی توانستم با این دو آیین نامه مخالفت کنم؛ بنابراین، خودم را برای کشته شدن آماده کرده بودم چون خدا جانفشانان در راه پرستش و پیروی از او را پاداش می دهد، بی مزد نمی گذارد و به من نیکی خواهد کرد.

خلیفه گفت: این دو آیین برتر و ارزشمند هستند.

او فرمان داد: خلعت به او بپوشانند و دارایی اش را بدو بازگردانند.

او شادمان‌ترین و خوشنودترین کسی بود که از دربار خلیفه بیرون آمد.

گویم [ابن ابی‌اصیبعه]: حنین دو پسر به نام داود [فرزند حنین] و اسحاق [فرزند حنین] داشت که برای هر کدام کتاب‌های دربارهٔ مبادی آموزش پزشکی نوشت و کتاب‌های از جالینوس، برایشان ترجمه کرد.

من آوازه‌ای از داود در میان پزشکان ندیدم. همچنین کتابی از او در دسترس نیست که نشان از برتری او در دانش [پزشکی] باشد و شاید آن چه در دسترس است، تنها یک گُنَاش [داود فرزند حنین] باشد. ولی اسحاق در دانش و هنر پزشکی بلند آوازه شد و کتاب‌هایی بسیار نوشت.

هم‌چنین به ترجمهٔ کتاب‌هایی از یونانی به زبان عربی پرداخت، جز این که بیشترین کار او در زمینهٔ کتاب‌های دانش حکمت و فلسفه بود، مانند کتاب‌های ارسطو و دیگر حکیمان [یونانی]، ولی حنین پدرشان کار ترجمهٔ کتاب‌های پزشکی به ویژه کتاب‌های جالینوس را بر دوش کشید به گونه‌ای که هیچ کتابی از جالینوس نبود، مگر آن که حنین آن را ترجمه کرده؛ و یا ترجمهٔ دیگران را ویرایش نموده بود.

او ترجمهٔ دیگران را مانند: اسطاط و ابن‌بکس و بطریق و ابوسعید عثمان دمشقی و جز ایشان را نه خودخواسته؛ بلکه ناگزیرانه ویرایش نموده است. مهتری و دادن رهبری گروه [سرویراستاری] به حنین، به جهت سخن‌دانی و رسانویسی و رساگویی و آشنایی او به دیدگاه‌های جالینوس است.

برخی از کتاب‌های شانزده‌گانهٔ جالینوس را دیدم که به وسیلهٔ سرگیس [سرجس] پزشک از زبان رومی به سریانی برگردانده شده بود و موسی فرزند خالد ترجمان آن‌ها را از سریانی به عربی ترجمه کرده بود که من آن‌ها خواندم و واژه به واژه بررسی کردم. تفاوت میان آن و کتاب‌های شانزده‌گانهٔ برگردان حنین بسیار زیاد است. این دوگانگی همانند زبان لکنت‌دار با زبان رسا و گویاست و مرتبت آن از زمین تا ثریاست.

حنین در چشم‌پزشکی نیز کارآزمودگی و زبردستی ویژه‌ای داشت و در این زمینه نوشته‌هایی برجسته و ارزشمند نیز از خود به جا گذاشته است.

شیخ شهاب‌الدین عبدالحق صقلی نحوی^۱ برایم گفت: حنین فرزند اسحاق در زمینه ادبیات عربی با سیبویه و جز ایشان که در دامان خلیل فرزند احمد [فراهیدی] درس می‌خوانند، همکاری داشته است. این سخن شگفت‌انگیز و دور از راستی نیست؛ زیرا هر دو در یک زمان و آن نیز در دوران مأمون می‌زیستند. ما در نوشته‌ها و ترجمه‌هایش سخن دانی و شیوانویسی را می‌بینیم که این نشان‌دهنده دانش زبان‌شناسی و ادبیات عربی دانی او بوده است که در این زمینه نوشته‌هایی نیز دارد.

سلیمان فرزند حسان^۲ گوید: حنین از شهر بغداد به سرزمین پارسیان رفت چون خلیل فرزند احمد نحوی در این سرزمین می‌زیست و به خدمت او درآمد و ادبیات عرب را از او فراگرفت. او کتاب العین را به بغداد آورد. وی برای ترجمه کردن برگزیده شد و در این باره مورد اعتماد گشت. آزمون‌گر و برگزیننده‌اش متوکل علی‌الله بود.

گویند: متوکل، رونویس‌کنندگان و مترجمانی زبردست همانند اصطفی فرزند بسیل و موسی فرزند خالد ترجمان که آگاهی بالایی به روش ترجمه داشتند، زیر دست او گذاشت تا کارهای ایشان را بازبینی و ویرایش کند^۳.

گوید: حنین کار درمانگری متوکل را در دست داشت و نزد او جایگاهی ارزشمند به دست آورد. او همواره زنار بر کمر می‌بست. وی زبان یونانی را در شهر اسکندریه فراگرفت. او در ترجمه متن‌ها جایگاهی شایسته پیدا کرد و پیچیدگی کتاب‌های بقراط و جالینوس را گزاره و روشن نمود و به گونه‌ای خوب و زیبا چکیده‌ای از آن‌ها فراهم ساخت و پرده از روی ناشناخته‌ها پیچیدگی‌هایشان برداشت و دشواری‌هایشان را آسان و روشن کرد. او دارای کتاب‌های آموزشی ارزشمند است. او به پیروی از راه و روش گروه اسکندرانیان بر کتاب‌های جالینوس تکیه کرد و آن‌ها را به گونه پرسش و پاسخ در آورد و به خوبی این شیوه را دنبال نمود.

^۱ عبدالحق صقلی نحوی شیخ شهاب‌الدین، منبع گفتگوگری و شنیداری مستقیم با ابن ابی‌اصیبه است، عیون، ذاکر، ج ۱، ۴۶۶.

^۲ ابن جلجل ابوداود سلیمان فرزند حسان اندلسی (د: ۳۸۰ ق / ۹۹۰ م) نویسنده کتاب طبقات الأطباء و الحكماء است. گویا نخستین تاریخ پزشکی نگار در سرزمین مغرب باشد. گزاره او در گفتار سیزدهم آمده است. (عیون، نزار رضا، ۴۹۳ - ۴۹۵؛ ریحانة الأدب، ج ۵، ۲۸۹)، ذاکر، ج ۱، ۱۰۴، ۱۱۹، ۱۷۵، ۲۳۱، ۲۳۶، ۳۰۰، ۳۰۸، ۳۱۵، ۴۱۶، ۴۳۸، ۴۶۷ - ۴۶۸؛ ج ۲، ۵۱۴، ۵۶۵، ۵۹۷، ۸۰۶، ۸۱۱، ۸۲۱، ۸۲۳ - ۸۲۴، ۸۲۷، ۸۳۲ - ۸۳۵.

^۳ پاراگراف یاد شده در کتاب طبقات الأطباء و الحكماء ابن جلجل، برگه ۱۴۲ - ۱۴۴ دیده نمی‌شود.

حنین فرزند اسحاق در کتاب خود به نام *مقالة في فهرست كتب جالینوس درباره خود گوید*: هر چه کتاب داشتم به گونه‌ای از دست رفت، دیگر یک کتاب از آن‌ها نردم نمانده است.

ابوعلی قبانى [قبانى] ^۱ گوید: هر گاه حنین به خانه می‌رسید به گرمابه می‌رفت و آب‌تنی می‌کرد و پارچه‌ای بزرگ به گرد خود می‌پیچید و کاسه‌ای سیمین انباشته از یک رطل شراب و نان خشک ترید شده در آن را می‌خورد و شرابی می‌نوشید و دراز می‌کشید تا عرقش خشک شود و گاهی نیز می‌خوابید، سپس برمی‌خاست و برایش بخور می‌دادند و خوراک می‌آوردند.

خوراکش جوجه‌های بزرگ چاق و چله‌ای بود که با آتش زیره [زیربا] پخته شده با گرده نانی به وزن دو درم بود. نخست زیربا را آرام‌آرام می‌نوشید، سپس جوجه‌ها و نان را می‌خورد و می‌خوابید. او پس از بیدار شدن چهار رطل شراب کهنه می‌نوشید. او در همه عمرش جز این برنامه خوراکی، چیزی دیگر نخورد. چنانچه دوست داشت میوه تازه‌ای بخورد، سیب شامی و انار و به را برای خوردن برمی‌گزید.

احمد فرزند طیب سرخسی در کتاب اللهو و الملاهی ^۲ گوید: حنین درمانگر [متطبب] گوید: شبی در روزگار متوکل فرستادگانی از سوی دربار آمدند که مرا فراخواندند و گفتند خلیفه ترا خواسته است، سپس به دنبال ایشان گروهی آمدند و پس از ایشان زرافه آمد و مرا از بستر بیرون کشید، دوان دوان مرا نزد خلیفه برد.

زررافه گفت: ای سرورم حنین همین جا در خدمت شماست.

گوید: خلیفه فرمان داد تا هر چه برای زرافه در نظر گرفته‌ایم به او بدهید، پس سی هزار درم بدو دادند، سپس خلیفه رو به سوی من کرد و گفت: گرسنه‌ام. چه خوراکی را برای شام پیشنهاد می‌کنی؟ من در آن هنگام پیشنهادی دادم. هنگامی که شام خوردن خلیفه به پایان رسید، پرسیدم داستان چه بوده است؟

مرا گفتند: خنیاگر آوازه خوانی، آوازی خوش در آن شب برای خلیفه خوانده بود.

^۱ ابوعلی قبانى در سده سوم هجرت می‌زیسته است. کتاب طبقات الأطباء او گم شده است، عیون، ذاکر، ج ۱، ۳۷۶، ۴۱۰، ۴۶۷.

^۲ احمد سرخسی فرزند طیب (ک: ۲۸۶ ق / ۸۸۹م) اللهو و الملاهی و نزهة المفکر الساهی فی الغناء و المغنین و المنادمة و المجالسة و أنواع الأخبار و الملح نوشته او است که ابن ابی اصیبعه از آن روایت می‌کند. عیون، نزار رضا، ۲۹۲ - ۲۹۵؛ عیون، ذاکر، ج ۱، ۴۶۷؛ ج ۲، ۵۱۹، ۵۳۱، ۵۳۳.

[خلیفه] پرسید: او کیست؟

گفته شد: حنین فرزند بلوع عبادی است؛ بنابراین به زرافه فرمان داد تا حنین فرزند بلوع عبادی را نزدش بیاورد.
[زرافه] گفت: ای امیرمؤمنان! من او را نمی‌شناسم.

خلیفه گفت: ناگزیر از آوردن او به نزد هستی و اگر او را بیاوری سی هزار درم برایت کنار خواهم گذاشت.

زرافه گفت: [متوکل] مرا فراخواند، ولی به جهت مستی شراب فراموش کرد که انگیزه خواست او چه بوده است که در این هنگام تو آمدی و او هم زمان گرسنه شد و تو دستور دادی دیگر شراب ننوشد و شامی بخورد و نیرویی گیرد و پس از آن بخواهد که انجام داد.

سال‌نگار زیست و مرگ حنین

گویم [ابن‌ابی‌اصیبه]: حنین در سال ۱۹۴ ق / ۸۱۰ م چشم به جهان گشود و در روزگار معتمد علی‌الله، روز سه‌شنبه یکم کانون یکم^۱ سال ۱۱۸۸ اسکندری برابر ماه صفر ۲۶۴ ق / اکتبر ۸۷۷ م درگذشت. وی هفتاد سال زیست.
گویند: با بیماری ذرب^۲ درگذشت.

سلیمان فرزند حسان با آوازه ابن‌جلجل گوید: مرگ حنین شبی در روزگار متوکل رخ داد و انگیزه مرگ او اندوهی [سنگین] بود.

^۱ کانون یکم و دوم: ماه‌های سوم و چهارم سال رومی است که با ماه‌های دسامبر و ژانویه برابری می‌کند و هم‌اکنون نیز در برخی از کشورهای عربی به ویژه عراق کاربرد دارد.

^۲ ذرب: *Sprue; gastrogenic diarrhoea* (قاموس). اسهال معدی است به سبب سستی و نرمی معده از سوی مزاج رطب آن؛ و یا کثرت رطوبات مجتمعه در معده؛ و یا انصاب مواد نرلی به معده و از معده به امعاء؛ یا انزلاق فضول و این را اسهال دماغی نامند؛ و یا به سبب قوت جاذبه کبد که غذا از معده نتواند جذب نمود و در این مدفوع مختلف الالوان سبز و زرد و سفید باشد؛ و یا برطرف شدن پُرز و حُمَل معده به سبب اورام؛ و یا غیر آن؛ و یا طعام هضم نایافته دفع گردد. بعضی گفته‌اند: جاری شدن شکم‌پی‌درپی متصل بهم است. بعضی دیگر گفته‌اند هضم نیافتن طعام در معده و امعاء است و نرسیدن و نفوذ نکردن در جمیع بدن؛ بلکه به طریف اسفل دفع شدن به چند دفعه متصل بهم است. بعضی مرادف خلفه دانسته‌اند. (قرابادین، ۵۳۸)

گوید: وزیر مستنصر بالله^۱ به من گفت: به همراه امیرمؤمنان مستنصر بودم که سخن به این جا رسید که امیرمؤمنان پرسید: آیا می‌دانید حنین فرزند اسحاق چگونه مُرد؟

پاسخ دادیم: نه ای امیرمؤمنان!.

گفت: روزی متوکل علی‌الله با ته‌ماندهٔ مستی بیرون آمد و در برابر خورشید دراز کشید و در کنارش طیفوری ترس‌آیین و حنین فرزند اسحاق ایستاده بودند.

طیفوری به خلیفه گفت: آفتاب برای خماری پس از مستی زیان دارد.

متوکل رو به حنین کرد گفت: دیدگاهت در این باره چیست؟

حنین پاسخ داد: ای امیرمؤمنان! آفتاب برای خماری زیان ندارد. چون دوگانگی در سخن آن دو پیدا شد، ایشان وادار کرد تا درستی یکی از دو رای را برایش پیدا کنند.

حنین گفت: ای امیرمؤمنان! خماری حالتی است برای کسی مست شده باشد، پدید می‌آید. از این رو، آفتاب برای خمار زیان ندارد، ولی برای فرد مست زیان دارد.

متوکل گفت: حنین در ادبیات عرب و بازی با واژه‌ها و کاربردشان بر همگان خود پیش‌تر است. طیفوری از این سخن خشمگین و سرافکنده شد. فردای آن روز حنین کتابی را از آستینش در آورد که نگاره‌ای از به دارکشیدن مسیح را در میان گروهی از مردم بود.

طیفوری بدو گفت: ای حنین! اینان [گروهی از یاران و هم‌نشینان با مسیح بودند] مسیح را به دار کشیدند؟

حنین پاسخ داد: آری.

طیفوری بدو گفت: پس بر روی ایشان آب‌دهان بینداز.

حنین پاسخ داد: این کار را انجام نمی‌دهم.

طیفوری گفت: چرا؟

^۱ مستنصر بالله (۸۷۰ - ۸۹۳ م / ۲۵۶ - ۲۸۰ ق): پانزدهمین خلیفهٔ عباسی است. او غرق در لذت‌ها شد و کشور را به سوی نابودی کشانید. ابن طولون در مصر و دولت بنی‌ساسان در فارس از عباسیان جدا شدند.

[حنین] پاسخ داد: اینان نبودند که مسیح را به دار کشیدند چون این یک نگاره است.

طیفوری از سخن حنین برآشت و آن را برای گله‌گی به نزد متوکل برد تا با داوری در باره سخن او چتر پشتیبانی مسیحیت را از سر او دور گرداند و خونس را حلال کند؛ بنابراین، گروهی را به نزد جاثلیق و اسقف فرستاد و در این باره از ایشان پرسید. آنان نفرین هفتاد باره در گردهمایی ترسایان و درآوردن زنار را کیفر او دانستند؛ بنابراین، متوکل نیز دستور داد هیچ دارویی از او برایش آورده نشود، مگر آن که طیفوری آن را بازبینی کرده باشد.

گویند: حنین به خانه رفت و همان شب از اندوه سنگینش چشم از جهان فرو بست^۱.

گزارش داستان بالا در کتاب ابن‌جلجل آمده است و آن را احمد فرزند یوسف فرزند ابراهیم نیز در کتاب خود رساله فی‌المکافات از زبان حنین یاد می‌کند، ولی گزارش درست آن بدین گونه است:

گویند: بختیشوع فرزند جبریل با حنین دشمنی می‌ورزید و بر دانش و فرزاندگی و این که بسیار توانمند در ترجمه است و جایگاهی والا دارد، رشک می‌برد، پس نیرنگی زد و متوکل را به دشمنی با او فریفت تا آن که متوکل او را به زندان انداخت، سپس خداوند گشایشی کرد و نیرنگ بختیشوع فرزند جبریل پس از مدتی آشکار شد و نقش بر آب گشت؛ بنابراین، حنین نزد متوکل به کامیابی دست یافت و دوباره برتری دانش و فرزاندگیش بر بختیشوع و دیگر درمانگران هویدا گشت.

روزگار حنین به همین گونه در دوران متوکل گذر کرد تا آن که حنین بیمار شد و در سال ۲۶۴ق به دنبال همان بیماری درگذشت.

گله‌مندی حنین از نامرادی روزگار

ابن‌ابی‌اصیبه: درستی داستان‌هایی که درباره حنین گفته شده بود با این سخن بر من نمایان شد و نیز درستی رساله نوشته حنین بر من آشکار گشت.

حنین در این رساله از سختی‌ها و دشواری‌های پیش‌آمده در زندگانش و نیز کینه‌توزی‌ها و دشمنی‌هایی که برخی پزشکان پرآوازه زمانش با او داشتند، سخن بسیار گفته است. [گویا نام آن رساله فیما أصابه من المحن و الشدائد است]

^۱ طبقات الأطباء و الحكماء، ابن‌جلجل، برگردان محمدکاظم امام، ۱۴۳ - ۱۴۴.

متن رساله حنین:

حنین فرزند اسحاق گوید: از سوی دشمنانم و ستمگرانی که بر من ستم کردن و ناسپاسانی که به ایشان کمک کردم و پایمال کنندگان حقوقم و جفاکنندگانم و دشمنانی که آشوب و فتنه و درد و رنج بر من وارد کردند و شرارت‌هایی نمودن که خواب و خیالم را به هم ریختند انگیزه بی‌خوابی و بیداری‌هایم شد و از انجام کارهای ارزشمند مرا بازداشت. همه دشواری‌ها و آزارها به جهت رشکی است که بیشتر از سوی نزدیکانم و خانواده‌ام بر دانشم و آن چه خداوند از والاجاهی بر هم‌پایه‌گان هم‌روزگارم به من بخشیده بود، برایم پیش آمد.

ایشان آغازکننده فشار بر من بوده‌اند و پس از اینان، گروهی هستند که پرورش‌یافتگان دامن من بودند که به ایشان نیکی کردم و نیرو بخشیدم بر مردم شهر برترشان نمودم و دانش جالینوس را در دسترس ایشان گذاشتم، ولی به جای خوبی‌هایی که به اندازه خوی و سرشت خودشان به من بدی و جفا کردند و بدترین خبرها را درباره‌ام پخش کردند و ویژگی‌های خوبم را پنهان کردند و داستان به گونه‌ای دنبال شد که گمان و پندارها درباره‌ام به سوی بدی گرایید و همه مرا زیر نظر گرفتند و کارهایم را دنبال کردند و پیگیر سخنانم شدند که چیزی را نازک‌بینانه بیابند در حالی که هدف و منظوری در گفتن آن‌ها نداشتم تا بتوانند تهمت‌های زده شده را برایم بیشتر کنند، ولی ایشان در این کار به جایی نرسیدند، پس بر آن شدند مرا نزد دیگر ملت‌ها به ویژه ترسایان هم‌کیشم بی‌آبرو سازند. برایم انجمنی‌هایی برپا ساختند تا با پیش‌داوری‌ها و بدگویی‌ها بی‌ارزشم سازند. بهر رو، هر درد و رنج تازه‌ای که برایم پیش آمد، می‌پذیرفتم و پروردگار را سپاس می‌گفتم و بر آن چه برایم پیش آمده بردباری نشان دادم.

داستان زندگی‌م به جایی رسید که در دوره‌ای به بدترین وضعیت‌ها گرفتار شدم، مانند: زیان [مالی] و تنگی و محدودیت و زندان رفتن بود که دستم نه به زر و نه به سیم و نه به کتاب و نه برگی که بدان نگاهی افکنم، رسید.

سپس دوباره هدف نگاه بخشایشی ایزد شدم و بخشندگی یزدان دوباره به سوی من سرازیر شد و دیدگاهم را نسبت به او بهتر و شناخته‌تر کرد. انگیزه برگشت روزگار از من، بی‌توجهی‌ام به برخی افراد بوده که ایشان را به دشمنی و کینه‌ورزی به من واداشته است. این جا است که درستی سخن جالینوس آشکار می‌شود که گوید: مردم نیک از آزار و آسیب دشمنانشان سود می‌برند پس به جانم سوگند! ایشان بهترین دشمنانم بودند و اکنون به بازگ کردن همه رویدادهای پیش‌آمده برایم، سخن خود را آغاز می‌کنم.

[حنین] گویم: چگونه خشمگین نشوم در حالی رشک‌برانم فراوان هستند و در انجمن‌های بزرگان پرده‌داری و هتاک‌ی را بر من افزایش داده‌اند. پول‌های بسیاری داده می‌شود تا مرا بکشند. ناسزاگویان مرا گرامی می‌دارند و گرامی‌دارندگان مرا خوار می‌شمارند، در حالی که در حقشان هیچ گناهی نکرده بودم، جز آن که از یک سو دانش و کارکرد علمی بالاتر از ایشان بوده است و از سوی دیگر ترجمه‌هایم ارزشمند و مهم و در پیوند با دانش‌های گوناگون بوده‌اند که در آن‌ها واژه‌هایی به کار رفته است که مورد پسند ایشان نبوده و یا آن‌ها نمی‌شناختند و چیزی از آن‌ها سر در نمی‌آوردند.

همواره نوشته‌هایم رسا و گویا و بی‌هیچ نادرستی و کاستی بوده و نه گرایشی به ملتی و نه آیینی ویژه داشت و نه هیچ‌گونه پیچیدگی و نه نادرستی در اعراب‌گذاری از دیدگاه دانش بلاغت و کسانی که دستی در شناخت دانش نحو دارند، در آن‌ها دیده می‌شد.

هم‌چنین هیچ‌گونه ناپسندی و نه بی‌قوارگی و نه بیهودگی و نه کژی در آن‌ها دیده می‌شد؛ بلکه با شیواترین شکل به کارگیری واژه‌ها و نزدیک‌ترین حالت به فهم آدمیانی نوشته‌ام که خوانندگان آن‌ها نه نیاز است در جرگهٔ پزشکان باشند و نه فیلسوف‌مشرّب؛ و یا مسیحی تا از خواندن آن کتاب‌ها سر در بیاورند؛ بلکه اگر از هر ملت و آیینی باشند، چنانچه نوشته‌هایم را بخوانند آن‌ها را خواهند پسندید و به ارزش آن‌ها پی خواهند برد. آنان از دیدن ترجمه‌هایم رشک می‌برند و افسوس می‌خورند؛ زیرا از یک سو من از این راه دارایی بسیار به دست آوردم و از سوی دیگر ناگزیرند ترجمه‌هایم را از ترجمه‌های پیشینیان برتر بدانند.

هم‌چنین می‌گویم و نادرست نیز بازگو نمی‌کنم که دیگر ادیبان از ملت‌های دیگر، باز هم دوست‌دار من هستند و گرایش به من دارند و مرا گرامی می‌دارند و سپاس‌گزارانه هر چه که برایشان سودمند است، از من می‌گیرند و هر چه خوبی و نیکی از من به ایشان می‌رسد، به گونه‌ای پاداش به من می‌دهند.

این پزشکان ترس‌آیین که بیشترشان در دامان من درس خوانده‌اند و در کنار من بالیده‌اند همان‌هایی هستند که می‌خواهند خونم را بریزند و از من بیزارند و می‌گویند: حنین چه کسی است؟ او برگردانندهٔ این کتاب‌ها است که برای ترجمهٔ هر کدام پول گرفته است، همان گونه که هنرمندان برای هنر خود پول می‌گیرند. نزد ما میان این دو هیچ تفاوتی نیست؛ زیرا یک جنگجو بهای شمشیر خود را به دینار به آهنگر ساختهٔ آن می‌پردازد و او [حنین] نیز برای ترجمه‌های خود ماهی یک صد دینار می‌گیرد، پس او خدمت‌گزار،

دکتر محمد ابراهیم

وسیله و ابزار ماست نه اجراکننده این هنر و دانش. همان گونه آهنگر شمشیرساز خوبی است، ولی شمشیرزن زبردستی نیست و کارکردن با آن را خوب نمی‌داند، پس آهنگر را چه کار به شمشیرزنی است؟ و نیز این مترجم چه سخنی می‌تواند در دانش و هنر پزشکی داشته باشد؟ و نباید در باره شناخت بیماری‌ها و انگیزه هر کدام دستوری دهد؟ هدف حنین همانندسازی خودش با ماست تا او را حنین پزشک بخوانند نه حنین برگرداننده و مترجم.

شایسته‌تر آن است که حنین در راستای هنرش گام بردارد و پایش را از گلیم هنر ما [پزشکی] بیرون کشد. برای او سودمندتر آن است که پول‌های خودمان تا آن جا که بتوانیم به او دهیم تا تنها به کار ترجمه پردازد و دست از نبض گرفتن و دیدن شیشه پيشاب بیماران و دستور دارودادن به بیمار دست بکشد.

هم‌چنین می‌گفتند: هر گاه حنین به هر جایگاهی عمومی و همگانی؛ و یا خصوصی و ویژه می‌رفت، پس از بیرون آمدن همه او را مسخره می‌کردند و بر او می‌خندیدند.

حنین گوید: هر گاه از این سخن‌ها چیزی می‌شنیدم، دلم می‌گرفت و می‌خواستم که خود را از خشم بگشتم. کاری از دستم بر نمی‌آمد؛ زیرا توان ایستادگی یک نفر در برابر یک گروه برابر نیست به ویژه آن که همکاری گروهی بر علیه او داشته باشند، ولی من آب می‌شدم و می‌دانستم که دشمنی آنان از رشک‌بری آنها است.

بدان! رشک‌بری ایشان است که آنان را به این گونه برخوردها با من می‌کشاند هر چند پستی و پلشتی کار برای ایشان ناآشکار نیست. رشک‌بری همواره از زمان‌های پیشین همراه انسان‌ها بوده است به گونه‌ای که هر دین‌مداری می‌داند که نخستین رشک‌بر، بر روی زمین قابیل بوده است که به جهت آن که قربانی او را یزدان نپذیرفت، ولی قربانی برادرش هابیل را پذیرفت؛ بنابراین زمینه‌ای شد تا برادرش را بگشود و این داستان خیلی کهنه نشده است. اگر من با چنین انگیزه‌ای آزار ببینم شگفت‌انگیز نخواهد بود.

گویند: داشتن رشک برای رشک‌بر کیفری بسنده است.

گویند: رشک‌بر پیش از آن که دشمنش را از میان بردارد خود را نابود می‌سازد.

تازیان واژه رشک را در سروده‌های خود بسیار آورده‌اند. نمونه آن:

إِنْ يَحْسُدُونِي فإِنَّيْ غَيْر لَأَمَّهُمْ

قبلي من الناس أهل الفضل قد حسدوا

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

فدام لی و لهم ما بی و ما بهم
أنا الذی یجدونی فی صدورهم

و مات اکثرنا غیضاً بما یجدُ
لا أرتقی صعداً منها و لا أُرْدُ^۱

(بسیط)

اگر بر من رشک ببرند، من سرزنش‌گر ایشان نخواهم بود؛ زیرا پیش از من فرزندان بسیار مورد رشک قرار گرفتند. آن چه من داشتم و ایشان داشتند، برایمان همیشگی به جا ماند، ولی کسانی از میان ما که به دیگری رشک می‌برد، همگی مُردند.

مایه رشک‌بری ایشان من هستم که رشک بر من در میان سینه آنان از فراز و فرود، رفت و بازگشتم قرار گرفته است. بسیاری از سراینندگان و سخن‌وران در این باره چنین سروده و گفته‌اند با آن که سخن‌سرایی در این باره سودرسانی کمی دارد و دنبال کردن آن، سخن را به درازا خواهد کشید. با این همه بیشتر ایشان هنگامی که دچار بیماری سختی می‌شوند، ناگزیر پیش من خواهند آمد و به بررسی کردن بیماری نزد من خواهند پرداخت و دستور دارویی برای درمان از من خواهند گرفت و شیوه درست بر خورد با آن بیماری را از من خواهند آموخت و درستی رای گرفته از من بر همه آنان آشکار است و این را نه یک بار؛ بلکه چندین بار آزموده‌اند و انجام داده‌اند.

هر کسی نزد من می‌آمد و از دیدگاه من آگاه می‌شد و آن را به کار می‌برد، بیش از دیگران از من بیزار می‌گشت و بدش می‌آمد و بیشتر از همه به من بی‌حرمتی می‌کرد و این خواست زیاد نیست که از خدا بخواهم میان من و ایشان داوری کند، ولی من همواره خموشی می‌گزیدم. لب فروبستنم از آن رو است که نه یکی و نه دو تا و نه سه تا؛ بلکه آنان بیش از پنجاه و شش نفر هستند و همگی آنان از یک گروه و هم‌کیش یکدیگرند و همشان نیازمند من هستند و من نیازی به هیچ کدام آنان ندارم. هم‌چنین تأثیرگذاری زیاد ایشان به جهت بسیار بودن شمارگانشان و در خدمت خلیفه بودن آنان است؛ زیرا اینان گردانندگان و مالکان کشور هستند.

من به دو جهت از ایشان ناتوان‌تر هستم:

أنا الذی وُجدونی فی حُلوقِهِمْ
و ما أُوْمَلُ من أَمْرِ یَسوؤُهُمْ
لا أرتقی صعداً منها و أُرْدُ
إِلاَّ وَع ندی لَهُمْ من مِثْلِهِ مَدَدُ

- یکی آن که تنه‌ایم؛

- و دوم کسانی که به من توجه دارند مردمی هستند که نیازمند بنیادی‌ترین دشمنانم هستند که همان دولت و خلیفه امیرمؤمنان اند. با این همه هر چه بر من گذشته هر چند بزرگ است، ولی به کسی گله نمی‌کنم؛ بلکه با سپاس‌گزاری از ایشان در انجمن‌ها و نزد بزرگان، ایشان را شگفت‌زده می‌کنم و اگر بگویند که ایشان ترا بی‌حرمت می‌کنند و در انجمن‌ها کوچک‌تر می‌شمردند، من این سخن را نمی‌پذیرم و نشان می‌دهم هیچ کدام از سخنانی که درباره‌ام گفته شده را درست نمی‌دانم و می‌گویم ما همگی یکی هستیم، کیش و شهر و کارمان، ما را به یگانگی می‌رساند.

هرگز باور ندارم که یکی از ایشان به کسی بد بگوید چه برسد به من که هم‌کارشان هستم، ولی هر گاه این چنین سخنی را از من بشنوند، خواهند گفت: او ترسیده است. از این رو، خموشی پیشه کرده است. به هر رو، ایشان هر چه بیشتر بدگویی کنند، من نیز آنان را بیشتر می‌ستایم.

اکنون آخرین چاه‌هایی که برایم کنند را گزاره کنم هر چند که با ایشان برخورد قدیمی داشتم مانند خاندان موسی [بنی موسی] و جالینوسیان و بقراطیان در ارتباط با نخستین بهتانی که بر من زدند. داستانی که بازگو می‌کنم، آخرین رویدادی تلخ است که تازگی برایم رخ داد.

توطئهٔ بختیشوع فرزند جبرائیل بر علیه حنین

بختیشوع فرزند جبرائیل پزشک نیرنگی زد و دسیسه‌ای برایم چید و با آن کارم را یکسره کرد.

بختیشوع نگاره‌ای از حضرت مسیح (ع) را به دست آورد که در دامان حضرت مریم (ع) نشسته و گرداگرد ایشان را فرشتگان گرفته بودند. نگاره‌ای بسیار زیبا که برای کشیدن آن نگاره هزینهٔ بسیار شده بود.

بختیشوع نگاره را به دست خدمتکاری داد تا به نزد متوکل برساند و خود پیش از خدمتکار به نزد خلیفه رفت و نگاره گرفت و پیشکش متوکل کرد. او پس از دیدن نگاره، زیبایی آن را بسیار ستود و آن را نیکو شمرد و از آن او را خوش آمد. بختیشوع نیز پیوسته نگاره را می‌بوسید و ارج می‌گذاشت.

متوکل از او پرسید که چرا این اندازه نگاره را می‌بوسد و ارج می‌گذارد؟

بختیشوع پاسخ داد: سرورم، اگر نگارهٔ بزرگ‌زن جهان را نبوسم، پس چه چهرهٔ کسی را ببوسم؟
متوکل او را گفت: همهٔ ترسآیینان حنین می‌کنند؟

پاسخ داد: آری ای امیرمؤمنان! و بیشتر و بهتر از من؛ زیرا هنگامی که در خدمت شما هستم در ارج‌گذاری به آن کوتاهی می‌کنم. با این ارزش‌گذاری ما ترسآیین‌ها، کسی را در دربار شما می‌شناسم که با بهره‌گیری از امتیازها و کمک‌های مسیحیین در ارج‌گذاری بر آن کوتاهی می‌کند و بر آن آب دهان می‌اندازد. او خدانشناس است و یگانگی یزدان را نمی‌پذیرد و روز رستاخیز را باور ندارد، ولی همواره خود را در پوشش ترسآیینان درمی‌آورد. او ایزد را نمی‌شناسد و پیام‌آوری پیامبران را باور ندارد.

متوکل گفت: گزاره‌ای که دادی برای کیست است؟ و پیوند با چه کسی دارد؟
او را گفت: حنین مترجم است.

متوکل گفت: او را فرامی‌خوانم و با تو رویارو می‌کنم. اگر همانی باشد که تو گزارش آن را دادی. او را به بند می‌کشم و شلاق می‌زنم و زندگی او را سخت و دشوار می‌کنم.

بختیشوع فرزند جبرائیل گفت: دوست دارم سرورم امیرمؤمنان درنگی کنند تا من بیرون روم و ساعتی را بمانم، سپس دستور فراخوانی وی را بدهید.

متوکل گفت: باشد، حنین خواهم کرد.

بختیشوع از دربار بیرون آمد و به نزد رسید و گفت: ای ابوزید [حنین فرزند اسحاق]! پروردگار ترا گرامی دارد. خوب است بدانی! نگاره‌ای که گمان کنم از شام آمده باشد، پیشکشی برای خلیفه آورده‌اند که او را بسیار شگفت‌زده کرده است. اگر ما آن را ستایش کنیم و نزد او بگذاریم، او را دم‌به‌دم ما را ریشخند خواهد کرد و پیوسته خواهد گفت: خدا و مادر خدای شما را نگاره‌گری کرده‌اند.

هم‌چنین بدان! امیرمؤمنان به من گفت نگاره را ببین چه زیباست. دیدگاهت در این باره چیست؟

من بدو گفتم: این نگاره مانند دیگر نگاره‌هایی است که در گرمابه‌ها و فروشگاه‌ها و نگارخانه‌ها دیده می‌شوند؛ بنابراین، از دیدگاه ما ارزشی ندارد و به آن توجهی نداریم.

خلیفه گفت: هیچ‌گونه ارزشی نزد تو ندارد؟

گفتم: خیر، بهایی ندارد.

مرا گفت: اگر راست می گویی بر آن آب دهان بینداز. من نیز چنین کردم و از نزدش بیرون آمدم در حالی که او می خندید و پیروزمندانه می خروشید. من این روش را برگزیدم تا آن را کنار نهد و انگیزه ای برای بیشتر برخورد کردن با ما نشود و پیوسته خوارمان نکند به ویژه اگر کسی بر این مسأله خشم گیرد این برانگیختگی نسبت به ما بیشتر می شود. شایسته است که اگر ترا به دربار بکشاند و از تو همانی را بخواهد که از من خواسته بود. همان کاری را بکن که من کردم چون من می روم تا به دیگر یارانمان این سخن را بازگو کنم. از این رو، هر چه سفارش کرده بود، من پذیرفتم و ریشخند کردنش بر من کارگر افتاد و فریب او را خوردم. ساعتی نگذشته بود که فرستادهٔ خلیفه آمد و مرا به نزدش برد. هنگامی که به دربار رسیدم آن نگاره را نزدش دیدم.

خلیفه مرا گفت: ای حنین! از این نگاره زیباتر و شگفت انگیزتر چیزی دیده ای؟

پاسخ دادم: سوگند به خدا! همان گونه است که شما می گوئید ای امیرمؤمنان!

پرسید: دربارهٔ آن چه می گویی؟

پاسخ دادم: مانند این نگاره در گرمابه ها و کنیسه ها و دیگر جاها به فراوانی دیده می شود.

او پرسید: آیا نگارهٔ پروردگارتان و مادرش نیست؟

پاسخ دادم: پناه بر خدا ای امیرمؤمنان! خدا دارای نگاره نیست و به تصویر کشیدن نخواهد بود، ولی این نمونه ای مانند دیگر نگاره ها که در هر جا دیده می شود.

پرسید: آیا سود و زیانی ندارد؟

پاسخ دادم: همین گونه است که امیرمؤمنان می گوید.

متوکل گفت: اگر چنین است که بازگو کردی پس آب دهان بر روی آن بینداز.

من نیز آب دهان بر روی آن انداختم. در همان دم دستور بازداشت مرا داد.

فرمان داد: ثودسیس جاثلیق را بیاورند.

جائلیق چون وارد شد و نگاره را در برابر خلیفه دید، خود را بر روی آن افکند و آن را در آغوش گرفت و پیوسته آن را بوسید و زاری کرد. خدمتکاران بر آن شدند تا از کار او جلوگیری نمایند ایشان را از این کار بازداشت، پس از به درازا کشیدن بوسیدن و زاری، آن را به دست گرفت و ایستاد و برای خلیفه به دعا کردن روی آورد و نیایش را به درازا کشید.

خلیفه فرمان نشستن بدو داد.

وی نشست و نگاره را در دامان خود گذاشت.

متوکل بدو گفت: این چه کاری است که بی اجازت من چیز که در دستان من است برمی داری و در دامانت می نهی؟

جائلیق گفت: ای امیرمؤمنان! من در نگاهداشتن آن چیزی در برابرت است سزاوارترم. هر چند امیرمؤمنان - یزدان عمرش را دراز گرداناد - شایسته تر از هر کس در داشتن هر حقی است. هم چنین کیش و آیین من اجازت نمی دهد نگارهٔ بزرگانم بر روی زمین افتاده باشد و نیز نباید در جایی باشد که کسی ارزش آن را نداند؛ بلکه باید ارزشش را بشناسند. ارزش آن به گونه ای است که در جایی گذاشته شود که قنديل های پیرامونش با بهترین روغن ها همیشه روشن باشند و هرگز خاموش نشوند و پیوسته در کنار آن خوشبوکننده ها را بخور داده شوند.

امیرمؤمنان گفت: اکنون بگذار در دامانت بماند.

جائلیق گفت: من از امیرمؤمنان می خواهم آن را به من ببخشد و به اندازهٔ یک صد هزار دینار سالانه بابت آن از من بگیرد تا آن چه بایسته است، حقش را داده باشم، سپس امیرمؤمنان هر آن چه دوست دارد بابت آن چه به من داده ازم بخواهد.

خلیفه گفت: آن را به تو بخشیدم. از تو می خواهم بگویی که کیفر آب دهان انداختن بر روی آن چیست؟

جائلیق گفت: اگر مسلمان باشد هیچ کیفری ندارد؛ زیرا ارزش آن را نمی داند، ولی اگر آن را می شناسد، به اندازهٔ کار بدی که انجام داده، سرزنش و نکوهش می شود تا بار دیگر این کار را انجام ندهد و اگر کیش ترسایی داشته باشد و نادان به ارزش آن باشد، نکوهش می شود و از میان مردم رانده می شود و سرزنش می گردد و کیفرهای سخت می کشد و گوشه نشینش می کنند تا دوباره به سوی یزدان باز گردد. به طور کلی تنها نادان این کار می کند که ارزش دینی آن را نمی داند، ولی اگر دانا و خردمند باشد و بر روی آن آب دهان بیندازد مانند آن است که تف بر روی مریم (ع) مادر بزرگ و سرورمان و بر روی پیامبر مسیح (ع) انداخته است.

امیرمؤمنان گفت: کیفر کسی که این کار آگاهانه کرده است، نزد تو چه است؟

جاثلیق پاسخ داد: من که توانایی کیفرکردن ندارم تا او را با تازیانه؛ و یا عصا شلاق بزنم و زندانی ندارم تا او را به بند کشم، پس ناگزیرم تنها او را تحریم کنم و نگذارم پا به بازار گذارد و قربانی نکند و ترسایان را از هم‌نشینی با او باز می‌دارم و فضا را برایش تنگ می‌کنم و تا آن که توبه کند و از دیدگاهش دست بردارد، ردشده و بخشی از دارایی خود را میان مستمندان پخش نماید و نماز و روزه و نیایش برپا دارد، پس از آن به داوری کتابمان می‌نشینیم که می‌گوید: اگر گناه کاران را نبخشید، خداوند گناهان شما را نخواهد بخشید که پس از این تحریم او به پایان می‌رسد و جایگاه گذشته‌اش باز خواهد گشت.

امیرمؤمنان فرمان داد: او آن نگاره را بردارد و هر کاری می‌خواهد با آن بنماید و به همراهش همیانی انباشته از درم داد و گفت آن‌ها را برای نگاره‌ات هزینه نمی‌ماید.

هنگامی که جاثلیق از دربار بیرون آمد، اندکی درنگ کرد و شگفت‌زده از این همه ارج‌گذاری به او و ستایش از پرستنده‌اش بود.

هم‌چنین در ادامه گفت: این داستانی شگفت‌آور است.

خلیفه فرمان داد: مرا به خدمتش ببرند و تازیانه و بند بیاورند.

او دستور داد: مرا بر برابرش به بند بکشند و یک صد شلاق بزنند.

هم‌چنین دستور داد: مرا در سختی نگاه دارند و شکنجه‌ام کنند و دارایی و هر چه از وسیله و کتاب مانند آن‌ها داشتم را بگیرند و خانه‌ام را به آب ببندند و در دربار او در بدترین حالت شش ماه زندانی کنند و ببندم بکشند، به گونه‌ای که هر کس مرا می‌دید دلش برایم می‌سوخت.

هم‌چنین هر چند روز مرا می‌خواست و دوباره شکنجه می‌کرد.

این چنین بود وضعیت من تا امیرمؤمنان بیمار شد و آن روز پنجم از ماه چهارم دوران زندانی‌ام بود. بیماری وی بسیار سخت بود. او را می‌نشاندند، ولی هیچ‌گونه جنبشی نمی‌توانست داشته باشد.

پزشکان از درمان او نومید شدند و خودش نیز به بهبودیش امیدی نداشت، ولی با این همه پزشکانی که دشمن من بودند، همگی شبانه‌روز در کنارش بودند و دمی او را رها نمی‌ساختند و پیوسته در راستای درمانش کوشش می‌کردند و همواره از او

دربارهٔ من می پرسیدند و خلیفه را می گفتند: اگر سرورمان امیرمؤمنان را از دست آن خدانشناس آسوده کنیم، جهان از پلشتی او در آسایش خواهد ماند و رنجی بزرگ از روی دوش دین برداشته خواهد شد.

هنگامی که سخن های ناهنجار دربارهٔ من به درازا کشیده شد، خلیفه رو به ایشان کرد و گفت: انجام دادن چه کاری می تواند شما را خشنود سازد؟

پاسخ دادند: جهان را از وجودش پاک کن.

هم چنین هر کس از دوستانم که به نزد خلیفه می آمد تا پا درمیانی کند، بختیشوع فرزند جبرائیل می گفت، ای امیرمؤمنان! او از شاگردان و هم باورانش است. از این رو، کمک کنندگان به من کاسته و بر دشمنانم افزوده می شد و دیگر از زندگی کردن نومید شده بودم.

گویند: روزی بیش از اندازه بر گشتنم نزد امیرمؤمنان پافشاری کردند.

او در پاسخ گفت: فردا او را خواهیم کشت و شما را آسوده خواهیم کرد.

گروه دشمنان خرسند شدند و از آن چه به دست آورده بودند، شادمان بیرون رفتند.

گروهی از خدمتکاران آمدند و به من گفتند: امشب او پروندهٔ زندگانی ات را خواهد بست و ترا چنین و چنان خواهد کرد. از پروردگار بزرگ خواستم که بر من نیکی کند تا دست ایشان به من نرسد. همواره می اندیشیدم که چگونه گرفتار پیش آمدی شدم و در فردا باید کیفرش را ببینم در حالی که بی گناهم و هیچ بزه‌ی را انجام نداده‌ام؛ بلکه گرفتار نیرنگ شدم و ناخواسته در دام فریب کارم افتاده بودم.

با خدایم گفتم: ای‌زدا! تو بر بی گناهی ام آگاهی و تو شایسته‌ترینی برای کمک کردنم. سگالیدنم به درازا کشیده شد که خواب مرا فراگرفت که آواهنده‌ای مرا جنبناید و به می گفت: برخیز و سپاس یزدان را به جای آور و او را ستایش کن که تو را از دست دشمنانت رهانید و بهبودی امیرمؤمنان را در دستان تو گذاشت، پس به خود آی.

ترسان از خواب برخاستم به خود گفتم گفته‌هایی که در بیداری درباره‌شان سخن بسیار گفته می شود، دور نیست که در خواب نیز سراغ هر کس آید. هم چنان که سپاس پروردگار را به جا می آوردم و او را ستایش می نمودم بامداد سر رسید و خدمتکار

در را گشود و این زمان همیشگی آمدن او و بازکردن در نبود، پس بگفتم این زمان خوبی نباید باشد؛ بنابراین، نوید خبر بدی است که دیروز به من دادند و زمان شادمانی دشمنانم و اثرگذاری نکوهش هایشان رسیده است. از خدا کمک خواستم. خدمتکار اندکی نشست غلامی در پی او آمد و گفت بیا جلو ای شادکام! تا مویت را کوتاه کنم.

جلو رفتم و او مویم را کوتاه کرد و پس از آن مرا به گرمابه برد و فرمان داد تا مرا بشویند و پاکیزه نمایند و خوشبو سازند. او دستورهای امیرمؤمنان را دربارهٔ من موبه‌مو انجام داد، پس از بیرون آمدن از گرمابه پوشاک گران بها به تنم کردند و به اتاقی که پزشکان گرد او بودند، مرا به نزد امیرمؤمنان آوردند، در حالی که هر کس بر سر جای خودش نشسته بود.

امیرمؤمنان مرا خواست و گفت: حنین را بیاورید.

گروه گمان نمی کرد که آوردن من به نزد خلیفه، جز برای کشتنم نباشد. من به درون آمدم. او به من نگاهی کرد و پیوسته نزدیک تر شدن مرا به خودش خواست تا در کنارش رسیدم و نشستم و به من گفت: گناهت را بخشیدم و به درخواست کنندگان مرگ تو پاسخ رد دادم، پس یزدان را برای زندگانی ات سپاس گزار باش و نبض مرا بگیر و ما را به آن چه می بینی، راهنمایی کن. بیماری من به درازا کشیده شده است.

من نبض او را گرفتم و پیشنهاد داروی خیارشنبه پاکیزه شده از ساقه و ترانگبین را دادم؛ زیرا برای بند آمدن شکمروش نیاز به کاربرد چنین دارویی بود.

پزشکان گروه دشمن گفتند: پناه بر خدا! ای امیرمؤمنان! کاربرد این دارو، پیامدی پلشت و بد به دنبال دارد.

خلیفه ایشان را گفت: دست بردارید و کنار بکشید که من می خواهم تنها نسخهٔ دارویی او را به کار برم. او نیز دارو را برای بهره بری متوکل بهسازی کرد و آن را به خلیفه داد.

سپس متوکل مرا گفت: ای حنین! آن چه را با تو کردم از من درگذر که شفیع تو برای گذشتن از خونت بسیار نیرومند است.

پاسخ دادم: سرورم امیرمؤمنان! خونم را حلال کرد، ولی او بود زندگی دوباره به من داد.

سپس خلیفه رو به جمع کرد و گفت: گوش فرادهید! دیشب که شما از دربار رفتید من بر آن بودم همان گونه که با شما پیمان بسته بودم، حنین را در بامداد فردا بکشم، ولی تا نیمه های شب پریشان از درد بودم در همان هنگام به خوابی کوتاه

رفتم، در خواب دیدم که انجمنی در یک جای کوچک و تنگ برپاست و شما پزشکان به همراه خدمتکارانم همگی خیلی دورتر از من نشسته‌اید.

من پیوسته از شما پرسش‌هایی را می‌پرسیدم و رسم و قانون نیز می‌گفت شما باید به خودم و پرسش‌هایم توجه می‌کردید، ولی همگی خموشی گزیده بودید و پاسخ نمی‌دادید.

من در چنین هنگامه‌ای بودم که پرتوی خیره‌کننده بر من تابید و مرا به هراس انداخت.

مردی زیبارو با همراهی خوش‌لباس که در پی او می‌آمد، بر من نمایان شدند. ایشان بر من درود فرستادند من نیز بر ایشان درود فرستادم.

مرد گفت: مرا می‌شناسی؟

پاسخ دادم: خیر.

گفت: من مسیح (ع) هستم. پریشان و نگران شدم.

گفتم: همراه تو کیست؟

پاسخ داد: حنین فرزند اسحاق است.

گفتم: پوزش می‌خواهم که نمی‌توانم بلند شوم و با شما دست بدهم و روبوسی کنم.

پاسخ داد: حنین را ببخشای و از گناهش درگذر که خداوند وی را آمرزید و رایزنی او را در بارهٔ بیماریت بپذیر تا بهبود یابی.

هنگامی که از خواب برخاستم، اندوهگین از آسیب‌هایی بودم که از سوی من بر حنین وارد آمده بود و نیز در اندیشهٔ توانمندی کسی بودم که هواداریش می‌کرد و این نشان از بایسته‌بودن حق او بر من می‌بود، پس همگی دور شوید و بیرون روید که بر پایهٔ دستوری که به من داده شده، او درمانگر من است و تنها وی درمانم را باید دنبال کند و او باید در کنارم بماند.

سپس گفت: هر کدامتان که خواستار مرگ او بودید، باید ده هزار درم بابت خون‌بهای وی بیاورید. این پول را باید کسانی بدهند که در انجمن دیروز گردآمده بودند و مرگش را می‌خواستند و چنانچه کسی شرکت نداشته نیاز به دادن آن پول نیست و اگر کسی این پول را نیاورد گردنش را خواهیم زد.

خلیفه رو به من کرد و گفت: ای حنین! در جایگاهت بنشین و مرتبت خودت را نگاهدار.

گروه بیرون رفتند و هر کدام با ده هزار درم بازگشتند. هنگامی که پول‌ها گرد آمد، فرمان داد به اندازهٔ آن از خزانه بر رویش بیافزایند که بیش از دویست هزار درم شد و دستور داد که آن را به من بدهند و تا پایان روز داروی پیشنهادی مرا سه بار نوشید، نشان بهبودی و سبک‌شدن از بیماری در او هویدا شد.

خلیفه با شادمانی به من گفت: ای حنین! هر چه دوست داری از من بخواه که ارج و مرتبت تو نزد من چندین برابر شده است و چندین برابر دارایی‌ات بر آن می‌افزایم و دشمنانت را به تو نیازمند می‌کنم و بالاترین جایگاه در میان همکاران و هم‌رشته‌ای‌هایت را به تو می‌دهم.

سپس خلیفه فرمان داد: سه خانه از خانه‌هایش را که تا کنون نه خود و نه کسی از همکارانم، مانندشان ندیده و در آن‌ها زندگی نکرده بود، آماده‌سازی کنند و آن چه از وسیلهٔ خانه، مانند کاسه، بشقاب، زیرانداز، روانداز، هرگونه وسیله و ابزار، کتاب و جز آن به خانه ببرند؛ البته پیش از آن خانه‌ها را در حضور گواهان دادگر به من نشان داد و سند به نامم امضا کرد، چون هر کدامشان بهای سنگین داشتند و از هزاران دینار بیشتر می‌شدند، پس به جهت مهرورزی او به من و تبارم سندی باشد تا پاسخی دندان‌شکن به تجاوزگران دارایی‌ام در آینده باشد.

هنگامی که باربری وسیله‌های یاد شده به خانه‌ها به انجام رسید و پرده‌گذاری بر پنجره‌هایش پایان یافت و جز رفتن من به آن جا کاری دیگر نمانده بود، پس دستور داد چندین برابر پول‌هایم را بر روی پنج استر خوب او که ویژهٔ گروهان همراه خلیفه‌اند، بگذارند و با سه خدمتکار رومی برای خودم و ماهی پانزده هزار دینار به آن خانه‌ها بروم.

هم‌چنین پول روزهای زندانی بودنم را نیز پرداخت که دارایی فراونی شد.

هم‌چنین درباریان و خانم‌های اندرون و نزدیکان خلیفه نیز پاداش و خلعت و ملک و مزرعهٔ بسیار به من دادند. افزون بر آن، آن چه از بیرون دربار به من می‌رسید بدان افزوده شد و مهتر پزشکان شدم. این‌ها پایان شادکامی و کامیابی‌ام بود و این رویدادهایی بود که از سوی دشمنی پلیدان بر من رخ داد.

همان‌گونه که جالینوس گوید: نیکان از بدکرداری‌های پلیدان سود می‌برند.

سوگند به جانم! جالینوس گرفتار سختی‌هایی بسیار شد، ولی به اندازهٔ رنج‌های من نبود. کسانی بسیار نزد آمدند که نیازی به دسترسی به امیرمؤمنان داشتند؛ و یا پرسشی دربارهٔ یک بیماری داشتند که یکی از دشمنانم در شناخت آن درمانده

بود که شمار آن‌ها را نمی‌دانم، ولی سوگند به خدا! من سریع کارشان را رسیدگی می‌کردم و هیچ گاه دشمنی و کینهٔ ایشان را و چه بلاهایی سرم آوردند را مد نظر نمی‌گذاشتم و دوستی و مهرم را ویژهٔ آنان می‌کردم. هیچ یک از برخوردهای بد ایشان را کیفی نمی‌کردم.

همواره مردم از چگونگی برخورد خوب من در برآوردن نیازهایشان در شگفت بودند و آن را به یکدیگر و به ویژه نزد سرورم امیرمؤمنان می‌گفتند.

هم‌چنین با شتاب بیشتر به ترجمهٔ برخی کتاب‌ها برای دستدارانش روی آوردم و آن را بی‌مزد انجام دادم در حالی که به طور معمول برابر وزن هر برگ ترجمه درم‌ها می‌گرفتم.

گویم [ابن ابی‌اصیبه]: شمار فراوانی از این گونه کتاب‌ها دیدم و به دست آوردم بر روی آن «مولد الکوفی» [ساخته شده در کوفه] نوشته بود و به خامهٔ «ازرق» که رونویس‌کننده [و شاگرد] حنین است که با حرف‌های بزرگ و به خامهٔ درشت در سطرهای گوناگون نوشته شده است.

هم‌چنین کلفتی هر برگش به اندازهٔ سه تا چهار برگی است که امروزه ساخته می‌شود و خامهٔ آن‌ها مانند ثلث بغدادی^۱ است. گویا هدف حنین از این کار هر چه بزرگ‌تر کردن اندازهٔ کتاب و به دنبال آن افزایش وزن کتاب بوده است تا وزن درم‌های برابر شده با آن افزایش یابد، پس آگاهانه این گونه برگ‌ها را به کار می‌برده است و این کلفتی برگ‌ها انگیزهٔ افزایش عمر آن کتاب‌ها نیز می‌شده است.

حنین گفت: انگیزهٔ من از گزارش کردن رویدادهای گذشته این بود که خردمندان بدانند، رنج‌ها و آسیب‌ها دشوار و آسان و بزرگ و کوچک آن برای دانا و نادان رخ می‌دهد.

هم‌چنین بدانند! همواره رویدادها ناگزیرانه رخ می‌دهند. خردمندان راهی برای نومیدشدن از همراهی پروردگار برای رهایی خود نباید داشته باشند؛ بلکه باید به توانایی آفریدگار خود باور ژرفی داشته باشند و به ستایش و ارج‌گذاری بیشتر او بپردازند؛

^۱ شیوهٔ نگارشی بوده که در سدهٔ سوم در بغداد، رواج یافته و در برابر خامهٔ کوفی است. علی فرزند مقله وزیر و پس از وی علی فرزند هلال کاتب با آوازهٔ ابن‌بواب در سامان‌دادن این سبک نوشتاری کوشیدند (مقدمه ابن‌خلدون، محمد پروین گنابادی، چ ۱۳۳۷ خ، ج ۲، ۸۴۴ - ۸۴۵)

بنابراین، ستایش مر خدایی را که بر من منت گذاشت و زندگی دوباره بخشید، و بر دشمنان پیروزم ساخت و بر ایشان برتری جایگاهی به من داد که آن ستایشی پیوسته و هر آن تازه و فراگیر است. این سخنانی بود که حنین فرزند اسحاق با زبان و گویش خود بازگو کرد. **سخنی از حنین، گوید:** شب ادیبان، روزشان به شمار می‌آید.

نگارش‌های حنین

همان‌گونه که بازگو شد، حنین در کار ترجمه، جایگاهی شایسته پیدا کرد. او توانست دشواری‌ها و پیچیدگی‌های کتاب‌های بقراط و جالینوس را شرح دهد و روشن نماید و به گونه‌ای خوب و زیبا چکیده‌ای از آن‌ها فراهم سازد و پرده از روی ناشناخته‌ها و نادانسته‌هایشان بردارد و دشواری‌های گفته‌های آنان را آسان‌سازی و روشن‌گری نماید، به گونه‌ای که هیچ کتابی از جالینوس نبود، مگر آن که او آن را ترجمه کرده و یا ترجمه دیگران را پیراسته بود. حنین در گزاره کردن کتاب‌های جالینوس و یا کوتاه‌نگاری (خلاصه‌نویسی) آن‌ها، روشی ویژه برگزید و آن به گونه پرسش و پاسخ درآوردن هر کتاب و رساله بود **حنین گوید:** انگیزه من از گزارش کردن رویدادهای گذشته این بود که خردمندان بدانند، رنج‌ها و آسیب‌ها، دشوار و آسان، بزرگ و کوچک برای هر کس چه دانا و چه نادان رخ می‌دهد. هم‌چنین همگان باید بدانند که همواره رویدادها ناگزیرانه رخ می‌دهند.

حنین بیش از ۱۴۲ کتاب درباره دانش‌های گوناگون به نگارش درآورده است.

۱۴۳ کتاب و مقاله

(۱) کتاب المسائل فی الطب

کتاب المسائل^۱: پرسش و پاسخ‌هایی برای شناساندن دانش پزشکی است، آن را مدخل و پیش‌درآمد دانش پزشکی به شمار می‌آورند؛ زیرا سخنانی فراگیر در دانش پزشکی است که روش پیشنهادی را در این دانش دنبال می‌کند. گویا همه کتاب از آن حنین نیست؛ بلکه شاگرد و داماد او اعسم حبیش آن را تکمیل کرده و به پایان رسانیده است. **ابن ابی‌صادق در باره آن گوید:** حنین در دوران زیستی خود همه موضوع‌های کتاب را گردآورد و برخی از بخش‌های آن را نیز پاک‌نویس کرد، ولی حبیش فرزند حسن خواهرزاده و شاگردش آن را پس از درگذشتش مرتب نمود و بر آن افزودنی‌های افزود و پیوست‌هایی را که حنین به اثبات رسانیده بود بر آن گذاشت. از این‌رو، عنوان و تیتراژ کتاب، کتاب المسائل لحنین بزیادات حبیش الاعسم است. آن چه در دست‌نوشته‌های این کتاب دیده می‌شود آن است که افزودنی‌های حبیش از بخش زمان‌های چهارگانه بیماری‌ها^۲ تا آخر کتاب است.

ابن ابی‌صادق می‌گوید: افزودنی‌های حبیش از بخش پادزهر [تریاق] است و گواه او چنین است که گوید: سپس حنین فرزند اسحاق در این زمینه دو مقاله نوشته است که در آن گزاره آن چه جالینوس در باره پادزهر گفته آورده است. اگر این سخن از حنین باشد، باید می‌گفت که من دو مقاله نوشتم و چنین و چنان [که در آن گفته‌های جالینوس را گزاره کردم].

گویند: حنین در روزگار متوکل نوشتن این کتاب را آغاز کرد که او را سر پزشک و مهتر همه پزشکان بغداد کرده بود. نسخه‌های گوناگون کتاب العشر مقالات فی العین و این کتاب دارای تفاوت‌هایی با هم هستند.

^۱ مسائل فی الطب للمتعلّمین؛ یا المدخل إلى الطب، پرسش و پاسخ‌گونه و هم‌الگوی *Ars parva* جالینوس نوشته است. ترجمه لاتینی آن از پُرتیراژ‌ترین نوشته‌های عربی در خاورزمین است، مانند ترجمه‌های قسطنطین افریقای و شاید هم مارکوس طلیطله‌ای^۱ می‌توان نام برد. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۱).

^۲ زمان چهارگانه هرگونه آماس و بیماری‌ها دربرگیرنده: (۱) زمان آغاز؛ (۲) زمان افزایش؛ (۳) دوره به پایان رسیدن زمان اوج؛ (۴) زمان روبه‌فروکش گذاشتن بیماری است.

۲) کتاب العشر مقالات في العين

کتاب العین^۱ ده مقاله درباره بیماری‌های چشم است. مقالات‌های ده‌گانه آن یکسان و با یک روش نگاشته نشده‌اند. برخی از آن‌ها کوتاه به اندازه معنی واقعی که در بردارد و برخی دیگر به درازا کشیده شده‌اند و آن نیز به اندازه‌ای که بایسته آن موضوع است. انگیزه‌گزینش این شیوه از آن رو است که هر مقاله به تنهایی پیوندی سودمند با دیگر مقاله‌ها ندارد.

حنین در مقاله پایانی بدین گونه یاد می‌کند: من این کتاب درباره چشم را در سی و اندی سال و در مقاله‌های گوناگون گردآوردم و گرایشم [در هر کدام از مقاله‌ها و هر زمان گردآوری] به هدفی ویژه بوده است چون هر بار گروهی خواهان نگارش آن می‌شدند.

هم‌چنین گوید: سپس حبیش از من خواست که آن را برایش گردآوری کنم و آن‌ه مقاله بود و آن را در یک کتاب، یک جا گذاشتم و به‌ه مقاله پیشین مقاله دیگری را افزودم و آن گزاره داروهای ترکیبی است که گزاره داروهای تکی هر کدام و شیوه ساخته‌شدن هریک را پیشینیان در کتاب‌هایشان برای درمان بیماری‌های چشم نوشته‌اند، در این جا گردآوردم.

ریز مقاله‌های دربرگیرنده این کتاب:

مقاله نخست: سرشت و کالبدشناسی چشم است.

مقاله دوم: سرشت و کالبدشناسی مغز است.

مقاله سوم: عصب‌های بینایی و روح بینایی و چگونگی دیدن.

مقاله چهارم: گفتگو درباره اندام‌های دستگاه بینایی که باید تندرست باشند و اختلاف آن‌ها.

مقاله پنجم: انگیزه پیامدهای پدیدآمده در چشم.

^۱ کتاب في العين ممتان و سبع مسائل؛ یا کتاب المسائل في العين / دویست و هفت پرسش درباره چشم؛ یا کتاب پرسش و پاسخ درباره چشم، نسخه آن در لنینگراد، گرگوریوس چهارم ۴۲ (۸۸۶هـ)؛ کتابخانه بریتانیا Or.6888 (۲۴گ، ۸۹۱ق، نک: فهرست توصیفی)؛ قاهره، طب ۴۷۷ (۸۵۷هـ)؛ لیدن (3) Or. 671 (۹۴گ، ۹۵۸ق، نک: فورهووه، ۷)؛ آنکارا، صائب ۱۸۴۸؛ قاهره، تیمور و سباط (موجود در حلب، ۷۴گ، ۱۰۸۳هـ، قس: سباط، فهرس، ۴۲/۱، ش ۳۰۵)؛ نک: سباط، «کتاب مسائل...»، در: BIE، 171 35-1934 م/۳۸-۱۲۹؛ بیروت، کتابخانه سن ژوزف ۲۸۷(۱) (۷-۱، سده ۱۱هـ، شاید قسمتی از آن). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۵)

مقاله ششم: نشانه‌های هر بیماری پدیدآمده در چشم.

مقاله هفتم: گزاره ارزش و نیروی هر داروی فراگیری [که در چشم باید به کار می‌رود]

مقاله هشتم: گزاره تیره‌ها و گونه‌های دارویی ویژه [درمان بیماری‌های] چشم

مقاله نهم: گزاره‌ای از چگونگی درمان بیماری‌های چشم

مقاله دهم: داروهای ترکیبی سودمند برای درمان بیماری‌های چشم.

مقاله دیگری که یازدهم است را از حنین دیدم که به این کتاب افزوده شده است که گزاره درمان کاردپزشکی بیماری‌های چشم است.

۳) کتاب في العين

شیوه نگارش کتاب في العين به گونه پرسش و پاسخ است.

۴) ثلاث مقالات

سه مقاله، دربرگیرنده دویست و نه پرسش است. حنین آن را برای پسرانش داود و اسحاق نوشته است.

۵) اختصار الستة عشر کتاباً لجالینوس

آن کوتاه‌شده کتاب‌های شانزده گانه جالینوس است که به گونه کوتاه و پرسش و پاسخ برای دو پسرش گردآورده است. وی بیشتر کتاب‌های خود را به گونه پرسش و پاسخ نگاشته است که هدف و شیوه نگارشی او بوده است.

۶) کتاب التریاق

کتابی درباره پادزهر است که دو مقاله دارد.

۷) اختصار کتاب جالینوس في الأدوية المفردة

اختصار کتاب جالینوس في الأدوية المفردة^۱: کوتاه‌شده کتاب داروهای تکی جالینوس است که در یازده مقاله گردآمده است. حنین کوتاه‌شده آن را به سریانی برگرداند. جزو یکم آن را که پنج مقاله است برای علی فرزند یحیی به تازی ترجمه کرد.

^۱ تلخیص کتاب الأدوية المفردة لجالینوس، یا ویرایش آن (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۱).

۸) مقالة في ذكر ما ترجم من كتب جالينوس و بعض ما لم يترجم

کتابچه‌ای درباره کتاب‌های جالینوس که حنین ترجمه کرده و آن‌هایی که ترجمه نکرده است. او این کتاب را برای علی فرزند یحیی منجم نگاشت^۱.

۹) مقالة في ثبت الكتب التي لم يذكرها جالينوس في فهرست كتبه

کتابچه‌ای درباره کتاب‌های جالینوس که جالینوس آن‌ها را در فهرست دست‌نوشته [فینکس] خودش یادداشت نکرده است. حنین در این کتابچه نام کتاب‌هایی را می‌آورد که بی‌هیچ گمانی نوشته جالینوس هستند.

حنین گوید: این کتاب‌ها را جالینوس پس از نوشتن کتاب فهرست‌گونه خودش به نام فینکس که خودنگاره او است.

۱۰) مقالة في اعتذاره لجالينوس فيما قاله في المقالة السابعة من كتاب آراء ابقراط و فلاطن

سخنی پوزش‌خواهانه از جالینوس برای آن چه در مقاله هفتم از کتاب دیدگاه‌های بقراط و افلاطون گفته است.

۱۱) جمل مقالة جالينوس في أصناف الغلظ الخارج عن الطبيعة

جمل مقالة جالينوس في أصناف الغلظ الخارج عن الطبيعة^۲: گزیده‌هایی از دیدگاه جالینوس درباره هرگونه سفت‌شدگی‌های غیرطبیعی، مانند آماس است که به گونه پرسش و پاسخ نگاشته شده است.

۱۲) جوامع كتاب جالينوس في الذبول

گزیده‌هایی از کتاب جالینوس درباره لاغری و تکیدگی که به گونه پرسش و پاسخ نوشته شده است.

^۱ رسالة حنين بن اسحاق إلى علي بن يحيى في ذكر ما ترجم من كتب جالينوس، كهن‌ترین فهرست در جهان اسلام، به كوشش مهدی محقق، انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مکیل، تهران، ۱۳۷۹ خ

^۲ جمل مقالة جالينوس في أصناف الغلظ الخارج عن الطبيعة، در نسخه امروء قیس، ج ۲، ۱۶۳. جمل مقالة جالينوس في أصناف الغلظ الخارج عن الحد الطبيعي على طريق التقاسيم، نسخه آن در قاهره، کتابخانه الأزهر، طب (۳) ۷۹ (گ) ۶۹-۶۷، ر، سده ۱۱ هـ. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۹)

۱۳) جوامع کتاب جالینوس في إنَّ الطيب الفاضل يجب أن يكون فيلسوفاً

گزیده‌هایی از کتاب جالینوس دربارهٔ این که پزشک فرزانه باید فیلسوف نیز باشد. آن را به گونهٔ پرسش و پاسخ نوشته است.

۱۴) جوامع کتاب جالینوس في كتب أبقراط الصحيحة و غير الصحيحة

گزیده‌هایی از کتاب جالینوس دربارهٔ کتاب‌های بقراط، چه به درستی و چه نادرستی به بقراط منسوب شده است.

۱۵) جوامع کتاب جالینوس في الحث على تعلُّم الطب

گزیده‌هایی از کتاب جالینوس در تشویق برای آموزش دانش پزشکی که به سبک پرسش و پاسخ است.

۱۶) جوامع کتاب المنی لجالینوس

گزیده‌هایی از کتاب منی [آب‌زیننه و مادینه] جالینوس که حنین آن را به شیوهٔ پرسش و پاسخ است.

۱۷) ثمار تفسیر جالینوس لکتاب الفصول لأبقراط

گزیده‌هایی از گزارهٔ جالینوس بر کتاب فصول بقراط که آن را به گونهٔ پرسش و پاسخ در هفت مقالت گردآوری کرده است. حنین آن را نخست به زبان سریانی برگرداند، سپس مقالت‌های یکم و دوم و سوم و چهارم آن را به تازی برگرداند، ولی سه مقالت دیگر آن را عیسی فرزند صهاربخت [ابن صهاربخت] به تازی ترجمه نمود.

۱۸) ثمار تفسیر جالینوس لکتاب مقدمة المعرفة

گزیده‌هایی از گزارهٔ جالینوس بر کتاب پیش‌زمینه‌های شناخت نوشتهٔ بقراط که به گونهٔ پرسش و پاسخ نوشته شده است.

۱۹) ثمار تفسیر جالینوس لکتاب أبقراط في تدبير الأمراض الحادة^۱

گزیده‌هایی از گزارهٔ جالینوس بر کتاب بیماری‌های سخت نوشتهٔ بقراط که به گونهٔ پرسش و پاسخ است.

۲۰) ثمار تفسیر جالینوس لکتاب أبقراط في جراحات الرأس

گزیده‌هایی از گزارهٔ جالینوس بر کتاب زخم‌های سر نوشتهٔ بقراط که به گونهٔ پرسش و پاسخ است.

^۱ ثمار تفسیر الأمراض الحادة. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۵)

۲۱) ثمار السبع عشرة مقالة الموجودة من تفسير جالينوس لكتاب أيبذيميا لأبقراط

گزیده‌هایی از گزاره جالینوس بر هفده مقاله به جامانده از کتاب اپیدیمیا [الأمراض الوافدة / بیماری‌های فراگیر] نوشته بقرات که به گونه پرسش و پاسخ است.

۲۲) ثمار تفسير جالينوس لكتاب قاطيطريون لأبقراط^۱

گزیده‌هایی از گزاره جالینوس بر کتاب قاطیطرون بقرات که به گونه پرسش و پاسخ است.

۲۳) ثمار تفسير جالينوس لكتاب أبقراط في الأهوية و الأزمنة و البلدان

گزیده‌هایی از گزاره جالینوس بر کتاب بقرات درباره آب و هوا، زمان [فصل‌های سال] و سرزمین‌های سردسیری و گرمسیری که به گونه پرسش و پاسخ فراهم شده است.

۲۴) شرح كتاب الهواء و الماء و المساكن لأبقراط

گزاره کتاب بقرات درباره آب و هوا و زیستگاه که کامل نشد و به پایان نرسید.

۲۵) شرح كتاب الغذاء لأبقراط

گزاره کتاب خوراک بقرات.

۲۶) ثمار المقالة الثالثة من تفسير جالينوس لكتاب طبيعة الانسان لأبقراط

گزیده‌هایی از گزاره جالینوس بر مقاله سوم کتاب سرشت آدمی نوشته بقرات که آن را به پایان نرساند؛

۲۷) ثمار كتاب أبقراط في المولدين لثمانية أشهر

گزیده‌هایی از کتاب بقرات درباره رویان زاده شده هشت‌ماهگی.

۲۸) فصول استخراجها من كتاب أيبذيميا

بخش‌هایی گزیده شده از کتاب اپیدیمیا [بیماری‌های فراگیر].

^۱ قاطیطرون در نسخه امروء قیس، ج ۲، ۱۶۳. قاطیطرون: مغازه پزشک، مطب، محکمه.

(۲۹) فصول استخراجها من كتاب الأهوية و البلدان

بخش‌هایی گزیده شده از کتاب آب و هوا و سرزمین‌ها.

(۳۰) مقالة في تدبير الناقيهين^۱

کتابچه‌ای دربارهٔ چگونگی پاییدن بهبودیافتگان که آن را برای ابو جعفر محمد فرزند موسی نگاشته است.

(۳۱) رسالة في قرص العود

کتابچه‌ای دربارهٔ قرص عود؛

(۳۲) رسالة إلى الطيفوري في قرص الورد

کتابچه‌ای [نامه‌ای] برای طیفوری^۲ پزشک دربارهٔ قرص گل سرخ؛

(۳۳) كتاب إلى المعتمد فيما سأله عنه من الفرق بين الغذاء و الدواء المسهل

[کتابچه‌ای] نامه‌ای به معتمد در پاسخ به آن چه از او دربارهٔ تفاوت خوراک و داروی روان‌کننده پرسش کرده بود؛

^۱ سزگین گوید: مقالة حنین بن اسحاق ألفها لأبي جعفر محمد بن موسى جمع فيها ما قاله جالينوس في تدبير الناقيه في جميع كتبه التي ذكر فيها هذا الباب، نسخة آن در ایاصوفیه ۲۵۹۰ (گ ۱۶۳ پ - ۱۳۷ پ، سده ۶هـ، نک: ریتز - والتسر، ۸۲۸)؛ حلب، حکیم ج. (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۲۱؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸)

^۲ طیفوری: عبدالله طیفوری (ز: ۱۷۰ ق / ۷۸۶ م) مردی خردورز بود و به جهت داشتن گویش سرزمین سواد، به زیبایی سخن می‌گفت؛ زیرا او در یکی از روستاهای کسکر، زاده شده بود. وی از کامروا ترین نزدیکان [موسی] هادی بود (عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۳۹۶). حنین فرزند اسحاق چندین کتاب از وی در دانش و هنر پزشکی از او یاد کرده است. زکریا فرزند طیفوری (ز: ۲۲۲ ق / ۸۳۷ م): یوسف فرزند ابرهیم گوید: زکریا فرزند طیفوری برایم گفت: هنگام نبرد افشین با بابک [خرم‌دین] من در اردوی افشین بودم (عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۰۴). اسراییل فرزند زکریا طیفوری وی پزشک فتح فرزند خاقان بود و در دانش و هنر پزشکی سرآمد هم‌گنان روزگارش بود و نزد خلیفگان و پادشاهان والجاه بود. او درمانگر ویژه فتح فرزند خاقان (ک: ۲۴۷ ق) بود و از او ماهیانهٔ بالا و پاداش‌های فراوان می‌گرفت. متوکل عباسی نیز به کار و دانش او باور داشت و او را گرامی می‌داشت. (عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۰۵)

(۳۴) کتاب قوی الاغذية^۱

کتاب نیروی خوراکی‌ها که در سه مقالت گرد آمده است.

(۳۵) کتاب في كيفية ادراك الديانة

کتابی درباره چگونگی پی بردن به پرهیزگاری و پارسایی خدایی؛

(۳۶) مسائل في البول

پرسش و پاسخ‌هایی درباره پیشاب و پیشاب‌شناسی، او آن را از کتاب ایدیمیا بقرط برگرفته است.

(۳۷) مقالة في تولد الفروج بيّن فيها إنّ تولّد الفروج إنّما هو من بياض البيضة و اغتداؤه من المح

الذي فيها

گفتاری پیرامون تولید جوجه مرغ و این جوجه از سپیده تخم مرغ ساخته می‌شود و خوراکش زرده تخم است.

(۳۸) مسائل استخراجها من كتب المنطق الأربعة

پرسش و پاسخ‌هایی برداشت شده از کتاب‌های چهارگانه منطق.

(۳۹) مقالة في الدلائل

کتابچه‌ای است بخش‌بندی شده در شناخت نشانه‌هایی است که شناساننده هر بیماری است.

(۴۰) کتاب النبض

گفتاری پیرامون جهندگی رگ‌های جهنده.

(۴۱) کتاب في الحميات

کتابی درباره تب‌ها.

^۱ رسالة قوة الأغذية، کتابچه‌ای درباره نیروی خوراکی‌ها. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۴)

(۴۲) کتاب في البول

کتابی است در پیشاب‌شناسی که آن را از سخنان بقراط و جالینوس برگرفته است.^۱

(۴۳) کتاب في معرفة أوجاع المعدة و علاجها^۲

کتابی دربارهٔ درد و بیماری‌های معده و چگونگی درمان آن که در دو مقاله گردآمده است.

(۴۴) کتاب في حالات الأعضاء

کتابی دربارهٔ فیزیولوژی اندام‌ها و حالت‌های هر یک.

(۴۵) مقاله في ماء البول

گفتاری پیرامون آب سبزیجات.

(۴۶) کتاب في اليبس^۳

سخنی دربارهٔ خشکی [مزاج و سرشت].

^۱ نک: شماره ۳۵ و افزون بر آن سزگین کتاب معانی استخراجها حنین بن اسحاق من کتب بقراط و جالینوس في البول علی طریق المسألة و الجواب از نوشته‌های حنین فرزند اسحاق به شمار می‌آورد که نسخه آن در تهران، کتابخانه ملی ۱۱۴۲ (برگه ۱۲۵-۱۲۱، ۵۲۴ق، ناقص)، نک: حاوی، دکن، ج ۱۰، ۲۷؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸.

^۲ کتاب في أوجاع المعدة، نسخه آن در اسکوریال ۸۵۲ (گ ۶۸-۴۱ر، ۵۷۵ق). رازی در حاوی، ج ۱، ۲۵۵، ۲۵۹؛ ج ۵، ۶۰-۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۶، ۷۷-۷۸، ۱۸۴، ۲۰۸، ۲۱۲-۲۱۱، ۲۴۳؛ ج ۶، ۸۳، ۱۱۴، ۱۴۶، ۱۵۹، ۱۷۷؛ ج ۷، ۲۸-۲۷، ۲۰۳؛ ج ۸، ۱۳۲، ۱۷۲، ۲۰۷، ۲۱۲؛ ج ۱۰، ۲۹۴؛ ۱۱/۱۱؛ ج ۱۴، ۱۰۸؛ ج ۱۷، ۸۶ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۶)

^۳ کتاب في تدبير من غلب عليه اليبس؛ یا کتاب في تدبير من غلب علی بدنه الحر و اليبس / کتابی دربارهٔ چگونگی پدید آمدن کسانی که خشکی بر مزاج ایشان چیره شود؛ یا چگونگی پدید آمدن کسانی که گرمی و خشکی بر تن ایشان چیرگی یافته باشد (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۲).

(۴۷) کتاب في حفظ الأسنان و اللثة^۱

کتابی در چگونگی پاییدن دندان‌ها و لثه؛

(۴۸) کتاب لِمَنْ يُوَلَد لِمَانِيَةِ أَشْهَر^۲

سخنی دربارهٔ رویان زاده شده در هشت ماهگی که به سبک پرسش و پاسخ نگاشته شده است. آن را برای کنیزک (امولد) متوکل نوشته است.

(۴۹) کتاب في امتحان الأطباء

سخنی پیرامون آزمون گرفتن از پزشکان و گزینش آنان؛

(۵۰) کتاب في طبایع الأغذية و تدبير الأبدان^۳

سخنی دربارهٔ سرشت خوراکی‌ها و چگونگی پاییدن تن.

(۵۱) کتاب في أسماء الأدوية المفردة على حروف المعجم^۴

[الف، ب]، گفتاری دربارهٔ لیست نام داروهای تکی بر پایهٔ ترتیب الفب.

^۱ کتاب في حفظ الاسنان و اللثة این کتاب را به پارسی برگرداندم. ترجمهٔ کامل آن در کتاب سیری در سه قرن دانش دندان پزشکی ایران، انتشارات مرکز اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهید بهشتی با همکاری انجمن دندان پزشکی ایران به مناسبت پنجاهمین کنگرهٔ بین‌المللی دندان پزشکیان ایران، اردیبهشت سال ۱۳۸۹ خ.

^۲ کتاب فیمن یولد لثمانیة أشهر، نسخهٔ نزار رضا، برگهٔ ۲۷۳. سرگین گوید: مسائل إبقراط المولودین لثمانیه الأشهر، نسخهٔ آن در مونیخ ۸۵ (گ) ۱۴۱-۱۲۹، ق ۱۲هـ)، نک: حاوی، دکن، ج ۹، ۱۰۳-۱۰۴، ۱۶۰-۱۵۹ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸).

^۳ کتاب الأغذية، نسخهٔ آن در کتابخانهٔ بانک‌پور، ۵/۴، ش ۲ (گ) ۱۰۹-۱، سدهٔ ۸هـ، نسخه‌ای عکسی از آن در قاهره، نک: فهرس المخطوطات، وی به بقراط، روفوس، فیلو تیموس، یکی از شاگردان پراکساگوراس، منسیتئوس آتنی، نومیسیانوس کرتنی، دیوکلس کاریستئوس، آتانیوس آتالیایی، تئوفراستوس، آتیلوس و کسان دیگر استناد می‌کند؛ مذکور در الحاوی، ۱۷۰/۲۰.

^۴ از آن جا که ایرانیان ترتیب کنونی الف، ب، پ، ت را ساختن و کار عربان نبوده آن را به عجم [ناعربان] نسبت می‌دهند.

(۵۲) کتاب في مسألة العربية

سخنی پیرامون تبار عربی.

(۵۳) کتاب في تسمية الأعضاء على ما رتبها جالينوس

گزاره‌ای درباره نام‌گذاری اندام‌ها بر پایه ترتیبی که جالینوس برای آن‌ها انجام داده است.

(۵۴) کتاب في تركيب العين

سخنی درباره اندام‌های چشم.

(۵۵) مقالة في المد و الجزر

گفتاری پیرامون فراز و فرود آب دریا.

(۵۶) کتاب في أفعال الشمس و القمر

سخنی پیرامون کارکرد خورشید و ماه.

(۵۷) کتاب في تدبير السودانين

چگونگی پاییدن سودایی مزاجان.

(۵۸) کتاب في تدبير الأصحاء بالمطعم و المشرب^۱

چگونگی پاییدن تندرستی از راه داشت برنامه خوراکی و نوشیدنی مناسب.

(۵۹) کتاب في اللبن

سخنی درباره شیر.

^۱ رسالة في تدبير الصحة في المَطْعَم و المَشْرَب، نسخة آن در مشهد ۵۰۹۵ (۵۳گ، سده ۱۳هـ)؛ تهران سنا (۷۱) ۳۱۹۰ (۱۰۰۹ق، نک: نشریه، ج۶، ۵۶۷)؛ حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۳). رازی در حاوی، ج ۵، ۱۲۰ - ۱۱۸؛ ج ۶، ۱۲۷؛ ج ۱۷، ۱۰۵، ۱۰۸ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۷)

۶۰) کتاب في تدبير المستسقين

چگونگی پاییدن بیماران استسقای.

۶۱) کتاب في أسرار الأدوية المركبة

گفتاری پیرامون راز داروهای ترکیبی.

۶۲) کتاب في أسرار الفلاسفة في الباه^۱

رازهای نیروی جنسی از دیدگاه فیلسوفان.

۶۳) جوامع کتاب السماء و العالم

گزیده‌هایی از کتاب آسمان و جهان.

۶۴) کتاب في المنطق^۲

کتابی درباره دانش منطق.

۶۵) کتاب في النحو

کتابی درباره دستور زبان عربی (نحو).

۶۶) مقالة في خلق الانسان و أنه من مصلحته و التفضل عليه جعل محتاجاً

کتابی در آفرینش آدمی که برای آسایش و خوبی او، وی را نیازمند آفریدند؛

۶۷) کتاب فيما يقرأ قبل كتب افلاطن

کتاب‌هایی را که باید پیش از کتاب افلاطون بخوانند.

^۱ نسخه آن در حلب، حکیم (نک: سیاط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۲) با عنوان الباه یا الکناش في الباه یادشده در کتاب الحاوي، دکن، ج ۱۰، ۲۶۳، ۲۹۷-۲۹۵ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۹)

^۲ کتاب في المنطق در نسخه امروء قیس نیست.

خاندان عبادی

۴۷

۶۸) مقالة في تولد النار بين الحجرين

ساخت آتش از میان دو سنگ [سنگ آتش‌زنه].

۶۹) كتاب الفوائد^۱

كتاب سودمندی‌ها [گونه‌ای کتاب کشکول].

۷۰) مقالة في الحمام

سخنی دربارهٔ چگونگی آب‌تنی در گرمابه.

۷۱) مقالة الأجال

گفتاری پیرامون زمان مرگ.

۷۲) مقالة في الدغدغة

گفتاری پیرامون دل‌نگرانی و رنجوری.

۷۳) مقالة في ضيق النفس

کتابی دربارهٔ نفس‌تنگی.

۷۴) كتاب في اختلاف الطعوم

سخنی دربارهٔ اختلاف مزه‌ها با یکدیگر.

^۱ سزگین گوید: کتاب الفوائد في تنوع الموائد از نوشته‌های حنین دربارهٔ تهیه مواد خوراکی و دارویی است. نسخهٔ آن در حیدرآباد، آصفیه ۹۳۶/۲، طب ۶، کنز الفوائد في تنوع الموائد؛ کتابخانه بانکی پور، ۸-۱۰/۴، ش ۲(۲) (گ ۱۱۹-۱۱۰، ۹۱۴ق)، نیز نک: اکانر، کتابخانه شرقی، برگه ۹۵؛ (عیون، نزار، ۲۷۳؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۷)

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

(۷۵) کتاب في تشریح آلات الغذاء^۱

کالبدشناسی اندام‌های گوارشی که در سه مقالت است.

(۷۶) تفسیر کتاب النفخ لأبقراط

گزاره‌ای از حنین بر کتاب نفخ بقراط که دارای سه مقالت است.

(۷۷) تفسیر کتاب حفظ الصحة لروفس

گزاره‌ای از حنین بر کتاب چگونگی پاییدن تندرستی از روفس.

(۷۸) تفسیر کتاب الأدوية المكتومة لجالینوس

گزاره‌ای از حنین بر کتاب داروهایی که از دید جالینوس پنهان مانده‌اند، حنین در این کتاب به شرح بیشتر داروهایی می‌پردازد که جالینوس آن‌ها را یاد کرده است و ناگفته‌ها جالینوس را بازمی‌گوید؛

(۷۹) رسالة القدر علی التوحید^۲

کتابچه‌ای درباره دلالت قدر بر یگانگی خداوند.

(۸۰) رسالة الی سلمویة بن بنان عما سألہ من ترجمة مقالة جالینوس في العادات

نامه‌ای به سلمویه فرزند بنان^۳ در پاسخ به پرسش او درباره ترجمه کتاب عادت‌های جالینوس.

^۱ نک: شماره‌های ۵، ۶، ۲۴، ۳۲، ۳۳ و ۷۴. سزگین گوید: آلات الغذاء و تدبیره و أمر الدواء المُسهل از نوشته‌های حنین است که نسخه آن در تبریز، کتابخانه ملی (۱۲) ۳۶۰۶ (گ) ۳۱ پ - ۲۶ پ، ۷۲۶ ق، نک: نشریه، ج ۳۱۱/۴). یادشده در حاوی، دکن، ج ۶، ۱۳۴؛ با عنوان کتاب في تشریح آلات الغذاء؛ و در حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۶). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۶).

^۲ رسالة في دلالة القدر علی التوحید، نسخه نزار رضا، برگه ۲۷۳.

^۳ سلمویه فرزند بنان (د: ۲۲۵ ق / ۸۴۰ م)، هنگامی که ابواسحاق محمد معتصم بالله در سال ۲۱۸ ق، به خلافت رسید، سلمویه را برای درمانگری خود برگزید. خلیفه او را بسیار گرمی می‌داشت. (عیون، ذاکر، ج ۱، ۴۱۸)

- (۸۱) کتاب في أحكام الإعراب على مذهب اليونانيين
کتابی دربارهٔ اعراب‌گذاری واژه‌های یونانی که در دو مقاله است.
- (۸۲) مقالة في السبب الذي من أجله صارت مياه البحر مالحة
گفتاری پیرامون انگیزهٔ شور شدن آب دریاهاى شور.
- (۸۳) مقالة في الألوان
سخنی دربارهٔ رنگ‌های گوناگون.
- (۸۴) کتاب قاطيغورياس على رأي ثامسطيوس
یک مقاله است.
- (۸۵) مقالة في تولد الحصاة
گفتاری دربارهٔ ساخته شدن سنگ [در تن].
- (۸۶) مقالة في اختيار الأدوية المحرقة
گفتاری دربارهٔ گزینش داروهای سوزاننده.
- (۸۷) کتاب في مياه الحمامات
سخنی دربارهٔ آب گرمابه‌ها که به سبک پرسش و پاسخ است.
- (۸۸) نوادير الفلاسفة و الحكماء و آداب المعلمين القدماء
کتابی دربارهٔ سخنان نغز، زیبا و شگفت انگیز فیلسوفان و حکیمان و چگونگی روش آموزش و پرورش آموزگاران کهن^۱؛

^۱ ابن ابی اصیبعه از کتاب نوادير الفلاسفة و الحكماء بسیار یاد می‌کند و زندگی‌نامهٔ او را در گفتار هشتم کتابش آورده است. تنها: عیون، ذاکر، ج ۱، ۱۶۸، ۱۴۰، ۱۹۰، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۵۴، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۷۱-۲۷۸، ۳۶۵، ۳۶۸-۳۷۳، ۳۷۷، ۴۱۹، ۴۵۸، ۴۶۳.

۸۹) گناش

کتابی است که حنین آن را از کوتاه شده کتاب پولس^۱ نوشته است.

۹۰) مقالة في تقاسيم علل العين

تقسیم‌بندی بیماری‌های چشم.

۹۱) کتاب اختيار أدوية علل العين

گزینش داروهای ویژه بیماری‌ها چشم.

۹۲) مقالة في الصرع

سخنی درباره بیماری صرع.

۹۳) کتاب الفلاحة

کتاب کشاورزی.

۹۴) مقالة في التركيب مما وافقه عليه الفاضلان أبقرات و جالينوس

گفتاری پیرامون گونه‌ای از ترکیب که مورد توجه دو فرزانه بقراط و جالینوس است؛

۹۵) مقالة تتعلق بحفظ الصحة و غيرها

سخنی پیرامون چگونگی پاییدن تندرستی و جزآن؛

۹۶) كلام في الآثار العلوية

سخنی پیرامون نشانه‌های آسمانی و جهان؛

۹۷) مقالة في قوس و القرح

سخنی درباره رنگین کمان؛

^۱ تفسیر کتاب حفظ الصحة لروفوس. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۴)

۹۸) کتاب تاریخ العالم و المبدأ و الأنبياء و الملوك و الأمم و الخلفاء و الملوك في الاسلام

تاریخ جهان و آغاز پیدایش و پیامبران و پادشاهان و ملت‌ها و خلیفگان و شاهان در اسلام. آغاز آن از آدم و آیندگانی که به دنبال او می‌آیند. هم‌چنین پادشاهان بنی اسراییل و پادشاهان یونان و روم را یاد کرده است و نیز آغاز اسلام و شاهان بنی‌امیه و شاهان بنی‌هاشم را تا دوره خود حنین فرزند اسحاق که همان زمان متوکل علی‌الله (ک: ۲۴۷ق) است، گزاره می‌کند.

۹۹) حل بعض الشكوك جاسيوس الاسكندراني على كتاب الأعضاء الأئمة لجالينوس

کتابی در راستای گشودن پیچیدگی‌ها و گزاره‌نقدهای جاسیوس اسکندرانی بر کتاب اعضای‌الآئمه لجالینوس است.

۱۰۰) رسالة فيما أصابه من المحن و الشدائد

کتابچه‌ای درباره رنج‌ها و سختی‌ها و آسیب‌های رسیده به حنین است.

۱۰۱) كتاب إلى علي بن يحيى جواب كتابه فيما دعاه إليه من دين الاسلام

نامه‌ای برای علی فرزند یحیا در پاسخ به فراخوانی او به دین اسلام؛

۱۰۲) جوامع ما في المقالة الأولى و الثانية و الثالثة من كتاب أبيذيمياء لأبقراط

گزیده‌هایی از مقالات یکم، دوم و سوم از کتاب اپیدمیا که به سبک پرسش و پاسخ است.

۱۰۳) مقالة في كون الجنين مما جمع من أقاويل جالينوس و بقراط^۱

گفتاری پیرامون چگونگی شکل‌گیری رویان بر پایه دیدگاه‌های جالینوس و بقراط.

۱۰۴) جوامع تفسير القدماء اليونانيين لكتاب فرقوريوس المعروف بالمدخل

دست‌آوردهایی برگرفته از گزاره یونانیان باستان بر کتاب فرقوریوس که به نام کتاب المدخل؛ یا پیش‌درآمد است که بهتر است پیش از کتاب فرقوریوس خوانده شود؛

^۱ مقالة في كون الجنين مما جمع من أقاويل جالينوس و بقراط، نسخة نزار رضا، برقة ۲۷۴.

خاندان عبادی

۵۲

۱۰۵) شرح کتاب الفراسة لأرسطاطاليس

گزاره کتاب دانش چهره شناسی و کف بینی ارسطو.

۱۰۶) کتاب دفع مضار الأغذية

دور ساختن زیان خوراکی ها.

۱۰۷) کتاب الزينة

کتابی درباره آرایش و پیرایش.

۱۰۸) کتاب خواص الأحجار

سخنی درباره ویژگی های سنگ ها؛

۱۰۹) کتاب البيطرة

کتاب دام پزشکی.

۱۱۰) کتاب حفظ الأسنان^۱

پاییدن دندان ها.

۱۱۱) کتاب في ادراك حقيقة الأديان

کتابی درباره حقیقت آیین ها^۲.

^۱ تیتیر کتاب دربرگیرنده دو معنی است. نخست اسنان جمع سن است که می تواند دندان باشد؛ و یا سن عمر هر جاندار، ولی از آن جایی که درباره دندان و لثه در شماره ۴۳ سخن گفته است پس تیتیر آن با این گزاره درست تر است (ذاکر).

^۲ عیون الأبناء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، نزار رضا، ۲۵۷ - ۲۷۴؛ عیون امرؤ قیس، ج ۲، ۱۳۹ - ۱۶۵؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۸ -

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

افزودهای فؤاد سزگین

۱۱۲) کتاب المولودین

رویان‌های زاده شده. آیا این نسخه با کتاب شماره ۴۸ و پانویشت آن و نیز با کتاب مسائل إبقراط فی المولودین لثمانیة أشهر که اکنون در دست است، یکی است؟ نک: کتاب فیمن یولد لثمانیة أشهر، نسخه نزار رضا، برگه ۲۷۳. سزگین گوید: مسائل إبقراط المولودین لثمانیة الأشهر. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸)

۱۱۳) جوامع الأربع عشرة مقالة من کتاب جالینوس فی حيلة البرء لجالینوس

گزیده‌هایی از چهارده مقاله جالینوس از کتاب حيلة البرء او.

۱۱۴) القول فی خلق الانسان و ما خلق و ما ركب فيه

سخنی درباره فیزیولوژی انسان، گویا همان کتابی است که ابن‌ابی‌اصیبعه از آن به نام مقالة فی خلق الانسان و أنه من مصلحته و التفضل علیه جعل محتاجاً یاد کرده است.

۱۱۵) کتاب النوادر

کتابی درباره شگفتی‌های درمانی، مسائل پزشکی، گویا از نوشته‌های حنین است.

۱۱۶) ثمرات کتاب بقراط فی الأمراض الوافدة

گزیده‌هایی از کتاب بقراط درباره بیماری‌های همه‌گیر. نک: شماره‌های ۲۰، ۲۷، ۱۰۱.

۱۱۷) تدبیر الأمراض الحادة

پاییدن و درمان بیماری‌های سخت، ابن‌سمجون (گ/۲) از آن نقل می‌کند.

۱۱۸) تقسیم العصب

آناتومی و فیزیولوژی عصب، ابن‌مطران، در بستان الأطباء (گ ۶۲ - ر ۶۱) از آن نقل می‌کند؛ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۵)

۱۱۹) کتاب الإبدال

إبدال الأدوية، داروهای جایگزین، رازی در حاوی، ج ۲۱، ۳۴۳ از آن یاد کرده است. (الحاوی، برگردان ذاکر، ج ۲۱، ۲۱۳؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۲)

۱۲۰) مسائل الأمراض الحادة

بیماری‌های سخت در چهارچوب پرسش و پاسخ است. آیا این همان کتاب جوامع ما فی المقالة الاولى ... من کتاب ایذیمیا (شماره ۱۰۲) است؟ رازی آن را در الحاوی، ج ۲۱، ۸۷ یاد کرده است (الحاوی، برگردان ذاکر، ج ۲۱، ۹۳؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۳).

۱۲۱) علاج الجرب

درمان گری، یا خارش. (نک: الحاوی، دکن، ج ۲، ۱۶۰؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۳)

۱۲۲) اختیارات

گزینشی‌ها (اختیار الأدوية، نک: فهرست ابن‌ندیم، ۲۹۵ و شماره‌های ۸۵ و ۹۰ همین بخش). یاد شده در الحاوی، دکن: ج ۱۰۴/۲، ۲۳۵، ۲۶۷؛ ج ۲۳۴/۵؛ ج ۸۶/۶، ۸۷، ۸۸، ۱۲۷، ۲۳۷؛ ج ۵/۷؛ ج ۸۰/۸؛ ج ۱۳۴/۹-۱۳۳، ۱۵۹؛ ج ۲۳۲/۱۰؛ ج ۷۱/۱۱، ۲۲۵، ۲۹۳؛ ج ۱۰۸/۱۶، ۱۲۷-۱۲۸؛ ج ۲۷۱/۱۹، ۳۳۱؛ ج ۶۳۵/۲۱ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۲)

۱۲۳) إصلاح الأدوية

بهبودی داروها، یاد شده در الحاوی، دکن، ج ۴، ۶۵

۱۲۴) الأقربادین

داروسازی داروهای ترکیبی، یاد شده در الحاوی، دکن، ج ۸۱/۵؛ ج ۲۴۴/۶؛ ج ۲۰۶/۷، ۲۹۷؛ ج ۴۳/۱۰، ۱۹۹، ۲۶۵

۱۲۵) کتاب الفصد

خونگیری از رگ‌های بزرگ و در ژرفای تن، یاد شده در الحاوی، دکن، ج ۶، ۷۹؛ ج ۱۱، ۲۹۶

(۱۲۶) أجناس أدوية العين

نک: شماره ۹۱ اختیار الأدوية العين، یادشده در الحاوی، دکن، ج ۲، ۴۶-۲۸ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۱)

(۱۲۷) كتاب البصر في الجُموع في العين

یاد شده در حاوی، دکن، ج ۲، ۴۸-۴۶ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۲)؛

(۱۲۸) كتاب في إصلاح ماء الجُبْن و منافعه و ما يستعمل منه، قول مجموع في اللَّبن و منافعه

سخن درباره بهسازی آب پنیر و سودمندی‌های آن و بخش مورد بهره‌برداری از آن، سخنی کوتاه درباره شیر و سودمندی‌های آن. نسخه آن در قاهره، کتابخانه طلعت، طب ۵۵۰ (گ ۱۵۹-۱۵۲، پ، ۸۸۷هـ).

(۱۲۹) معرفة قُوَّة اللَّبن

شناخت نیروی شیر، نسخه آن در حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، ۹۳۶/۲، طب ۳۶۰ = ؟ ش ۱۳؛ با عنوان کتاب في اللبن، حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۷). ابن سمجون نقل قول‌هایی از آن در ۲/گ ۲۲۵-۲۲۶، پ، ۲۲۹، ۲۲۹، پ، ۲۳۰، پ، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۱، پ، دارد.

(۱۳۰) رسالة ما مثال (الأدوية)

نسخه آن در تهران، سنا (۴۸) ۳۱۹۰ (۱۰۰۹هـ، نک: نشریه، ج ۶، ۵۶۵)، کتاب الأوزان و الأکیال: ایاصوفیه ۳۷۱۱ (گ ۶۸-۶۴، پ).

(۱۳۱) رسائل حنین

نسخه آن در تهران، کتابخانه نصیری، نک: ع. محفوظ، مجله معهد المخطوطات العربیه، ۵۰/۳، (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۱)

(۱۳۲) كتاب الأعضاء الالِمة

اندام‌های دردمند و بیمار، نسخه آن در حلب، شوکت لی (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۰۷؛ الحاوی، دکن، ج ۱، ۲۸۵-۲۸۴؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۹)

(۱۳۳) مقالة في فُرص البنفسج

گفتاری درباره قرص بنفشه، نسخه آن در حلب، کتابخانه حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۴/۱، ۳۳۰).

(۱۳۴) كتاب في البقول و خواصها

سخنی درباره سبزیجات و ویژگی‌های آن، نک: شماره ۴۴، نسخه آن در حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۸).

(۱۳۵) كتاب في الفواكه و منافعها

میوه‌ها و سودمندی‌هایشان، نسخه آن در حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۹).

(۱۳۶) رساله في منافع لحم الطيور

سودمندی‌های گوشت پرندگان، نسخه آن در کلیولند (در مجموعه، ۱۰۸۱ق، نک: کورکیس عواد، در: سومر، ۴۰/۷). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۰)

(۱۳۷) رسالة النكاح

کتابچه‌ای در پیوند زناشویی و همبستری، نسخه آن در کلیولند، کتابخانه پزشکی ارتش (سده ۱۲ه، ناقص، تعلق آن به حنین مسلم نیست، نک: مایر، در: *Bull. Of Hist. of Med.*، ۱۱/۱۹۴۲م/۲۱۱).

(۱۳۸) كتاب الكرمة

گزیده به صورت محاوره از کتاب جالینوس است. نسخه آن در ایاصوفیه ۳۷۰۳ (گ ۲۰۲-۱۵۵ ر، ۶۲۱ه، نک: ریتر - والتسر، در: *SB Pr. Ak. W.*، ۱۹۳۴م، ص ۸۲۸)؛ سرای، احمد سوم ۲۰۳۸ (۸۴گ، ق ۹ه)؛ قاهره، تیمور، طب ۴۲۰ (عکس یکی از دو دست‌نویس استانبول، نک: فهرس المخطوطات، ۳(۲)/۱۵۵). در قطب‌السرور اثر الرقیق‌الندیم، برگه ۲۵۶، ۲۵۹-۲۵۸ از آن نقل شده است.

۱۳۸) جوامع معاني الخمس المقالات الاولى من كتاب جالينوس في قوى الأدوية المفردة المنسوقة على طريق المسألة و الجواب

گزیده‌ای به صورت محاوره از کتاب جالینوس، گزیده سربانی آن را خود او به عربی ترجمه کرده است. نسخه آن در نور عثمانیه (گ ۳۵۵ پ - ۱، ۷۴ پ - ۳۸، ۱۱۷ پ - ۷۶، ۱۶۶-۱۱۹، ۲۱۷-۱۶۸، ۵۶۸، نک: ریتر - والتسر، ۸۲۸). حنین دست‌نویس دیگری در داروهای تکی جالینوس با این نام دارد: جوامع إحدى عشرة مقالة من كتاب جالينوس في الأدوية المفردة، نسخه آن در آکسفورد، بادلیان (Hunt. 6002) (گ ۳۵-۱۵). هم‌چنین نک: شماره ۳۵. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸)

۱۳۹) جوامع مقالة جالينوس في التدبير المُلطف

گزیده‌هایی از گفتار جالینوس در چاره‌اندیشی‌های نرم جویانه، نسخه آن در ایاصوفیه ۳۶۳۱ (گ ۱۱۵-۱۱۰ پ، سده ۷ه، نک: ریتر - والتسر، ۸۲۸).

۱۴۰) کتاب جوامع جالينوس في أسرار النساء

نسخه آن در دانشگاه تهران، ۵۹۶/۸، ش (۱۰) ۱۹۸۷ (قستی از آن، گ ۲۲۶ پ - ۲۲۴ پ، ۱۰۷۵ه).

۱۴۱) تحفة الألباء و ذخيرة الأطباء

نسخه آن در رباط D 955 (گ ۱۱۳-۷۰، ۱۳۰۲ ق، نک: فهرست، ۳۶۳/۲، ش ۲۷۴۲).

۱۴۲) من كلام جمعه حنين بن إسحاق لأرسطاطاليس في أن الضوء ليس بجسم للقاسم بن هلال

الصابي

گفتاری از حنین فرزند اسحاق برداشت کرده از سخنان ارسطو درباره روشنایی و نور جسم نیست. نسخه آن در قاهره، تیمور، اخلاق ۲۹۰ (برگه ۲۸۴-۲۷۷، سده ۶ه)؛ رونوشتی در قاهره، دارالکتب (نک: ذیل، ۳۷۰/۱)؛ حلب، خیاط (نک: سباط، فهرس، ۴۴/۱، ش ۳۳۶). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۶)

الف) پزشکی ۷۲ کتاب و رساله

ب) داروسازی، ۳۰ کتاب

ج) متفرقه، ۴۰ کتاب

الف) فهرست، چهار کتاب

ب) آسمان، زمین، زیستگاه، آب و هوا، یازده کتاب:

ج) الهیات، حکمت، منطق، تاریخ، آرایندگی، دام‌پزشکی، ۲۵ کتاب.^۱

فرزندان حنین

حنین به روایت کتاب‌های تاریخ پزشکی دارای دو فرزند پسر به نام ابویعقوب اسحاق و داود و یک دختر که نام همسرش حُبیش اعسم است. حنین چندین کتاب خود را که دربارهٔ مبادی و مقدمات آموزش پزشکی نوشته بود و کتاب‌هایی از جالینوس را که ترجمه کرده به نام دو پسرش داود و اسحاق کرد.

اسحاق فرزند حنین (د: ۲۹۸ ق / ۹۱۰ م)

اسحاق، در پایان عمر گرفتار بیماری فلج شد و با آن بیماری چشم از جهان فرو بست. او در روزگار خلافت مقتدر بالله^۲ در ماه ربیع‌دوم سال ۲۹۸ ق درگذشت. وی کتاب تاریخ الأطباء را به همراه ده‌ها کتاب و رسالهٔ دیگر نگاشت. **ابن ابی‌اصیبعه در عیون الأنباء گوید^۳:** ابویعقوب اسحاق فرزند حنین فرزند اسحاق عبادی همکار و همراه و همانند پدر در کار ترجمه و واژه‌شناسی و رسانویسی بود، جز این که ترجمه‌های کتاب‌های پزشکی را بسیار کمتر از دیگر کتاب‌ها هم‌چون کتاب‌های ارسطو در حکمت و فلسفه و نیز برگردان شرح‌های آن‌ها به تازی است.

^۱ عیون، نزار رضا، ۲۵۷ - ۲۷۴؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۸ - ۴۸۸.

^۲ مقتدر بالله، ابوالفضل جعفر فرزند احمد فرزند طلحه (۲۸۲ - ۳۲۰ ق / ۸۹۵ - ۹۳۲ م)، پس از مرگ برادرش مکتفی بالله به سال ۲۹۵ ق خلیفه شد. حسین فرزند منصور حلاج در روزگار وی کشته شد و ابوطاهر قرمطی هم در دوران او حجر الاسود را ربود. (اعلام زرکلی، ج ۲، ۱۱۴ - ۱۱۵)

^۳ عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۹۲ - ۴۹۴.

اسحاق همانند پدرش در خدمت خلیفگان عباسی بود. همان خلیفگانی که پدر خدمت کرد، او نیز در خدمتشان انجام وظیفه نمود.

وی از نزدیکان قاسم فرزند عبیدالله وزیر معتضد بالله به شمار می‌آمد و نزدش بسیار گرمی بود. راز نگاه‌دار قاسم بود. او را داستان‌های شگفت‌آور و شنیدنی و سروده‌های زیبا بود.

اسحاق فرزند حنین گوید: مردی نزد من آمد که از بیماری اندام‌های درونی گله داشت.

سرشته‌ای به او دادم و گفتم: آن را بامداد بخور و شامگاه مرا از حال خودت با خبر کن.

شامگاه نوکرش نامه به دست نزد من آمد. نامه را باز کردم و خواندم.

چنین نوشته بود: سرورم! دارو را خوردم گرفتار شکم‌روش شدم. از شما چه پنهان، ده بار به آبریزگاه رفتم و پیخال من سرخ رنگ و هم‌چون آب دهان چسبنده و رنگ آن سبز هم‌چون سلق [چغندر] در میان سبزیجات بود، پس از آن گرفتار دل‌پیچ در سر و گونه‌ای دیوانگی و جنون در بخش ناف شدم. من در انتظار شنیدن دستور شما هستم تا این‌ها را از طبیعت من دور سازید - به خواست خداوند -

اسحاق گوید: من از نامه‌اش شگفت‌زده شدم و گفتم باید پاسخ شایسته‌ای به این نادان بدهم.

من برایش نوشتم: نامه شما را خواندم و به طبیعت دستور می‌دهم تا در راستای خواست تو و آن چه تو دوست داری، گام بردارد. پاسخ را به هنگام دیدارت خواهم فرستاد.

اسحاق گرفتار بیماری فلج در پایان عمر شد و با همان بیماری درگذشت.

درگذشت او به روزگار خلافت مقتدر بالله در ماه ربیع‌دوم سال ۲۹۸ ق / ۹۱۰ م با همان بیماری در بغداد درگذشت.

سروده و کوته‌سخنی از اسحاق فرزند حنین

کم‌نوشی شراب، با روان آدمی دوست و پُرنوشی آن دشمن تن است.

این اشعار از اوست:

أنا ابن الذین استودع الطب فیهم

یبصرنی ارستطالیس بارعاً

و سمّوا به طفل و کهل و یافع

یقوم منی منطق لایدافع

و بقراط في تفصيل ما أثبت الالى
و ما زال جالينوس يشفي صدورنا
و يحيى بن ماسويه و أهرن قبله
رأى أنه في الطب نيلت فلم يكن

لنا الصُرّ و الأسقام طبّ مضارع
لما اختلفت فيه علينا الطبايع
لهم كتب للناس فيها منافع
لنا راحة من حفظها و اصابع
(طويل)

من فرزند کسانی هستم که دانش پزشکی در دستان شان به امانت گذاشته شد و در کودکی، جوانی، میان سالی و پیری بدین گونه ایشان را می خواندند.

ارسطو مرا به گونه‌ای آگاه می سازد که در این هنر و دانش فرزانه و مهتر شدم و در من منطقی را استوار ساخت که هرگز کسی یارای برابری با آن را ندارد.

بقراط بخش افزوده پزشکی را از راه تفصیل، تشریح و تفسیر آن چه گذشتگان درباره دردها، زیان‌ها و بیماری‌ها بود، برای من بازگو کرد و آموزاند.

جالینوس نیز همواره شفابخش سینه‌های ما با بیان اختلاف طبایع گوناگون در ماست.

یحیی فرزند ماسویه و پیش از او اهرن کتاب‌هایی سودمند برای مردم از خود به جا گذاشتند.

او گمان دارد که در دانش و هنر پزشکی به مرتبتی رسیده است که هیچ توانی و نیرویی برای نگاهداشتن (دست و بازویی) آن در ما وجود ندارد.

برداشتیم [ابن ابی‌اصیبه] از نوشته ابن‌بطلان در رساله بلندآوازه‌اش به نام کتاب دعوة الأطباء، گوید: قاسم فرزند عبیدالله وزیر معتضد بالله را گفتند، ابویعقوب اسحاق داروی روان‌کننده‌ای خورده است.

وزیر چون با او دوست بود، خواست شوخی کند، پس این گونه برای او نوشت:

أبن لي كيف أمسيت
و كم سارت بك الناقة

و كم كان من الحال
نحو المنزل الخالي
(هزج)

مرا آگاه کن که روزت را چگونه به شب رساندی؟ و حال و احوالت چگونه بود؟
اشتر تو چند بار ترا به آبریزگاه (بیت الخلاء) کشاند.

اسحاق فرزند حنین در پاسخ نوشت:

بخیر کنت مسروراً

فأما السير و الناقة

فاجلألك انسانية

رضي الحال و البال

و المرتبع الخالي

يا غاية آمالي

(هزج)

روز خود را به خوبی، خوشی و شادمانی گذراندم. رضایتی از حال و احوالم دارم
ولی گشت و گذار و اشترسواری به سوی آسایشگاه خالی پیوسته و در پیوند با بزرگواری و انسانیت تو است ای نهایت و
منتهای آرزوهایم.

کتابهای اسحاق فرزند حنین

اسحاق فرزند حنین را کتابهایی است:

- (۱) **کتاب الأدوية المفردة**. کتاب داروشناسی درباره داروهای تکی.
- (۲) **کناش لطیف** که آن را کناش الخف هم گویند. کتاب جامع همه بخشهای پزشکی و داروسازی.
- (۳) **کتاب في ابتداء صناعة الطب**، کتابی است که در پیش درآمد دانش و هنر پزشکی است. او در آن نام گروهی از حکمیان را نوشته است.
- (۴) **کتاب الأدوية الموجودة بكل مكان**. کتابی درباره داروهای در دسترس همگان و در هر جا.
- (۵) **کتاب إصلاح الأدوية المسهلة**. کتابچه‌ای درباره بهسازی و دورکردن زیانهای داروهای روان‌ساز.
- (۶) **إختصار کتاب اقلیدس**. کوتاه‌نویسی کتاب اقلیدس.
- (۷) **کتاب المقولات**. کتابی درباره چندین مقوله و موضوع.
- (۸) **کتاب ایساغوجي**. این کتاب پیش‌درآمد دانش منطق است.

- ۹) إصلاح جوامع الاسكندرانيین لشرح جالینوس لكتاب الفصول لأبقراط. بهسازی و بازسازی کتاب جوامع پزشکان گروه اسکندرانی (ساکن اسکندریه) که گزیده ای از شرح جالینوس بر کتاب فصول بقراط را گردآوری کرده بودند.
- ۱۰) كتاب في النبض على جهة التقسيم. تقسیم‌بندی درختچه‌ای گونه‌های نبض.
- ۱۱) مقالة في الأشياء التي تفيد الصحة، او آن را برای عبدالله فرزند شمعون نوشت.
- ۱۲) كتاب في الأدوية المفردة. کتاب داروشناسی درباره داروهای تکی.
- ۱۳) كتاب صنعة العلاج بالحديد. کتابی درباره دانش کارد پزشکی و درمان با آهن.
- ۱۴) كتاب آداب الفلاسفة و نوادرهم. کتابی تاریخی درباره اخبار فیلسوفان و شگفتی‌های خبری ایشان.
- ۱۵) مقالة في التوحيد. کتابچه‌ای درباره خداپرستی و یگانگی یزدان^۱.

داود فرزند حنین

تاریخ‌نگاران درباره داود کمتر سخن گفته‌اند و بسیار اندک نوشته‌اند و از او نامی جز در نوشته‌های پدرش حنین دیده نمی‌شود. هرگز داود به بلندآوازی پدر و برادر دست نیافت. من آوازه‌ای از داود در میان پزشکان ندیدم. هم‌چنین کتابی از او در دسترس نیست که نشان از برتری او در دانش پزشکی باشد و شاید آن چه در دسترس است، تنها یک گُناش از او باشد. وی در دانش و هنر پزشکی کار کرد، ولی بلندآوازه نشد. ابویعقوب اسحاق، فرزند نخست، به علم فلسفه بیشتر از پزشکی دلبستگی داشت و بیشتر کتاب‌های حکمت ارسطو را به تازی برگرداند، ولی داود در دانش پزشکی بیشتر کار کرد و در هنر درمانگری ورزیده، کارآزموده و سرآمد شد و در دانش پزشکی نگاهش‌هایی سودمند دارد، نمونه آن کتابی است که در نزد پزشکان از ارزش بالایی بهره‌مند است. سال درگذشت وی آشکار نیست^۲.

^۱ عیون، نزار رضا، ۲۷۴-۲۷۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۹-۴۹۱.

^۲ نک: طبقات الأطباء، ۷۲؛ طبقات الاطباء، برگردان امامی، ۱۴۳، ۱۴۶؛ تاریخ الحکماء، ۲۳۵-۲۳۶؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۶۶؛ مطرح الأناظر في تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار، ۳۶۶.

حکیم فرزند حنین

کتاب‌های تاریخ پزشکی دربارهٔ این پزشک خموشی برگزیده‌اند. شاید او، سومین پسر حنین پس از اسحاق و داود باشد. ابن بیطار در برخی از جاها و رازی بیش از بیست بار در جلدهای بخش دارویی الحاوی (۲۰ - ۲۲) از او به نام حکیم بن حنین نقل قول می‌کنند؛ الحاوی، ج ۲، ۱۴۸ - ۱۴۵؛ ج ۲۰، ۱۲۸، ۲۰۷، ۳۷۴، ۴۱۱، ۵۷۳؛ ج ۲۱، ۸۰، ۱۴۳، ۱۶۲، ۳۰۳، ۳۱۷، ۳۳۵، ۳۴۱، ۳۷۵ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۶۶).

شاگردان حنین

بلندآوازی حنین در دانش پزشکی، به ویژه چشم‌پزشکی از یک سو و ناموری‌اش در هنر برگردان و ترجمه از لاتین و پهلوی به سریانی و تازی، شاگردانی بسیار پرورش داد. حنین شمار شاگردان خود را بی‌شمار می‌داند و گاهی نام برخی از ایشان را، همانند دامادش اعسم یاد می‌کند.

نام گروهی از شاگردان حنین در متون پزشکی کهن و تاریخ پزشکی یادشده‌اند، مانند:

حبیش الاعسم

۱) حبیش الاعسم (سدهٔ ۳ هـ / ۹ م) فرزند حسن دمشقی خواهرزاده و داماد حنین است.

او دانش پزشکی را نزد حنین فراگرفت و در کار ترجمه، راه، روش، دیدگاه و رفتار او را با مرتبتی پایین‌تر پیمود.

حنین دربارهٔ حبیش گوید: او تیزهوش و زود فهم بود، جز این که به اندازهٔ هوش خود کوشا و تلاش‌گر نبود؛ بلکه فردی آسان‌گیر، سبک‌بال و کم‌اعتنا به مادیات بود با آن که از هوش بسیار بالا بهره‌مند بود و زیرکی و تیزبینی در رخساره‌اش نمایان بود.

حبیش همانی است که کتاب مسائل حنین فی الطب را به پایان رساند که حنین آن را برای دانش‌آموختگان رشته پزشکی نگاشته و آن را پیش‌درآمد دانش پزشکی به شمار آورده بود و افزون بر آن چندین کتاب و رساله در دانش پزشکی نگاشت^۱.

عیسی فرزند یحیی فرزند ابراهیم

۲) عیسی فرزند یحیا فرزند ابراهیم (سده ۳ / ۹ م) نیز شاگرد حنین فرزند اسحاق به شمار می‌آید که فرزانه‌مردی بود. حنین او را بسیار می‌ستود و از کار برگردان متون او خوشنود بود. او در کار ترجمه روش حنین را دنبال می‌کرد. وی کتاب‌هایی نیز نگاشته است^۲.

عیسی فرزند علی

۳) عیسی فرزند علی (سده ۳ / ۹ م) مترجم عربی یکی دیگر از شاگردان حنین فرزند اسحاق است که کتاب‌هایی بسیار از سریانی به عربی ترجمه کرد^۳.

ابوعثمان سعید فرزند یعقوب دمشقی

۴) ابوعثمان سعید فرزند یعقوب دمشقی (سده ۹ - آغاز ۱۰ م) پزشک و ریاضی‌دان است. ابوعثمان شاگرد حنین نیز نسبت به دمشق داشت. او در بغداد در دوران خلافت مقتدر (۹۰۸ - ۹۳۲ م) می‌زیست. شماری از نوشته‌های ارسطو، اقلیدس، جالینوس و دیگران را به عربی ترجمه کرده و بیمارستان‌های بغداد، مکه و مدینه را اداره می‌کرده است^۴.

^۱ عیون، برگردان، ذاکر، ج ۱، ۴۹۱؛ ج ۲، ۵۰۲.

^۲ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۵۰۲؛ فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهریه، الطب و الصيدلة، ج ۱، ۶۷.

^۳ الأبنیه عن حقائق الأدوية، روضه الأئس و منفعة النفس، (۱۰۴).

^۴ الصیدنه فی الطب / داروشناسی در پزشکی، ۹۳، ۱۰۳۴.

اصطفن فرزند بسیل

۵) اصطفن فرزند بسیل پزشک حرانی است که در روزگار مأمون (د: ۲۱۸ق) می‌زیست.

وی شاگرد حنین بوده و کتاب‌های زیادی را ترجمه کرده است، نمونه آن کتاب دیاسکوریدوس را به عربی با نام المقالات السبع من کتاب دیاسکوریدوس و هو هیولی الطب الحشائش و السموم برگردان نموده که به وسیله حنین تصحیح شده است.^۱

موسی فرزند خالد ترجمانی

۶) موسی فرزند خالد ترجمانی: متوکل برای گسترش دارالحکمه، نویسندگانی بزرگ را در خدمت حنین نهاد که با نظارت او ترجمه‌هایی بیشتر به جامعه علمی آن روز بغداد و جهان بدهند، یکی از این نویسندگان موسی فرزند خالد ترجمانی، اصطفن فرزند باسیل و جز ایشان هستند.

^۱ دائرة المعارف طب سنتی / گیاهان دارویی، ج ۱، ۶۶؛ عیون، برگردان، ذاکر، ج ۲، ۵۰۴.

پیوست

خردخانه

خزانة الحکمة/ دار الحکمة/ بیت الحکمة: نخستین و ارزشمندترین مرکز پژوهشی علمی فرهنگی پایه‌گذاری شده در بغداد پایتخت خلیفگان عباسی در آغاز پیشرفت و اوج‌گیری تمدن اسلامی است. تاریخ بنیاد آن به درستی آشکار نیست، ولی بر پایه گفته تاریخ‌نگاران، این پژوهشکده در روزگار ابوجعفر منصور دوانیقی (د: ۱۵۹ق) بنیاد نهاده شد و در زمان هارون الرشید (۱۴۵ - ۱۹۳ق / ۷۶۳ - ۸۰۹م) گسترش یافت و در زمان مأمون (۱۷۰ - ۲۱۸ق / ۷۸۶ - ۸۳۳م) سپس متوکل (ک: ۲۴۷ق) به بالاترین مرتب ادواری خود و به اوج شکوفایی و باردهی دست یافت.^۱

بسیاری از اندیشمندان بزرگ در رشته‌های گوناگون علمی به پژوهش علوم، به ویژه اخترشناسی و پزشکی و جز آن و ترجمه کتاب‌های علمی یونانی، پهلوی و سانسکریت در این مرکز پرداختند.

ابن عبری گوید: هارون به دنبال گشودن سرزمین‌های آسیای صغیر به بخشی بسیار از کتاب‌های یونانی دست یافت و بر آن شد تا خانه‌ای برای نگاه‌داری این نوشته‌ها فراهم آورد و این بود که خانه خرد بنیاد گذاشته شد و در زمان مأمون رونق بیشتر یافت، چون به گردآوری و ترجمه و تدوین علوم، به ویژه فلسفه و پزشکی دلبستگی بسیار داشت.

گویا انگیزه دلبستگی مأمون به گردآوری و ترجمه کتاب‌های فلسفه، گرایش وی به ایده‌های معتزلیان بود.

باید گفت که پایه‌های ترجمه کتاب‌های علمی به بخش پایان روزگار فرمانروای امویان می‌رسد که با خلافت عباسیان و در روزگار منصور دوانیقی رواج بیشتر یافت و با کشورگشایی‌های هارون گسترش یافت و در روزگار مأمون به اوج خود رسید. داستان آمدن ارسطو به خواب مأمون و افزون بر آن گزارش پنج بار شتر کتاب فرستاده شده از سوی سزار روم و صد بار شتر از سوی طاهریان خراسان برای او زمینه پیشرفت این خردخانه فراهم آورد.

^۱ تاریخ الحکماء، بیهقی، برگه ۱۷۴.

دانشگاه گندی شاپور بیش از پنج سده کانون علمی و فرهنگی جهان به شمار می‌آید، پس از یورش تازیان و تا دو سده نخست سکوت، پابرجا بود، ولی به تدریج و با پا گرفتن خلافت عباسیان از رونق افتاد. گمان دارم انگیزه ساخت شهر بغداد نیز براین پایه بوده است تا این شهر نزدیکتر به دانشگاه گندی شاپور و مهد فرهنگ و تمدن، یعنی ایران زمین باشد. امویان پیشتر دمشق را به جهت نزدیکی به بیزانس برگزیده بودند، ولی ناکام ماندند.

به هر رو این دانشگاه در زمان ساسانیان مرکز گردآمدن علوم و فنون مختلف به زبان‌های پهلوی، یونانی، سریانی و هندی در این دانشگاه بود، پس از آن بود که همه ترجمه‌های به سریانی و پهلوی آن به بیت الحکمة منتقل شد.

حمزه اصفهانی (د: ۳۶۰) می‌گوید: بیت الحکمة نامی برگرفته از ساسانیان برای کتابخانه است. ایرانیان دوره ساسانی کتاب‌ها را در گنجینه‌هایی به نام خانه خرد نگهداری می‌کردند. وی آغاز جنبش ترجمه در بیت الحکمة را وابسته به ترجمه کتاب‌های فارسی به عربی می‌داند.

فرمانروایان عرب و ناعرب هر کتابی را به دست می‌آوردند پیشکش به دربار خلافت می‌کردند. افزون بر آن مأمون یوحنا فرزند ماسویه و حنین فرزند اسحاق، را برای یافتن کتاب‌های کمیاب به شهرهای روم فرستاد. از این رو، مأمون توانست میراث نوشتاری یونانیان، هندیان و ایرانیان را یکجا گردآورد و به منظور ارزشمندتر کردن این مجموعه، پاره‌ای از اسناد و سروده‌های دوره جاهلیت و خطوط و نامه‌های عربان پیش از اسلام را نیز بدان افزود. جرجی زیدان شمارگان چهار میلیون جلد را برای مجموعه کتابخانه بیت الحکمة برآورد می‌کند که با شرایط آن روز دور ذهن می‌آید.

ابوعلی مسکویه رازی (۳۳۰ - ۴۲۱ق) فهرستی از کتاب‌های این پژوهشگاه را در کتاب جاویدان خرد؛ الحکمة الخالدة یاد می‌کند که بی‌گمان کهن‌ترین فهرست کتابخانه‌ای در جهان اسلام به شمار می‌آید. آیین‌نامه این خردخانه برپایه ترجمه و نقل مطالب کتاب‌های گردآمده به زبان عربی بود.

مأمون مترجمانی زبردست، توانا و دانشمند استخدام کرده بود تا این نوشته‌های گردآوری شده به زبان‌های یونانی، رومی، قبطی، سریانی، هندی و پهلوی را به عربی ترجمه کنند، مانند: ابن بطریق، ابن مقفع، ابن مطر، خاندان حنین و دامادش، خاندان ماسویه، خاندان چهاربخت و خاندان قره و جز ایشان بودند که بیشتر آنان ایرانی و دانش‌آموخته دانشگاه گندی شاپور به شمار می‌آمدند.

دکتر محمد ابراهیم

خردخانه افزون بر ترجمه کانون پژوهش و تألیف نیز شد و نشست‌های گفتگوهای علمی برگزار می‌کرد که گاهی مأمون نیز در این همایش‌ها شرکت می‌کرد و بهره می‌برد و گروهی نیز به رونویسی، استنساخ و تکثیر کتاب‌ها می‌پرداختند. مأمون، رصدخانه‌ای وابسته به آن در بغداد نزدیک دروازه شَمَاسیه بغداد ایجاد کرد که وابسته به این خردخانه بود. خلافت معتصم و ماندگارشدنش در شهر سامرا انگیزه‌ای برای افول آن شد، ولی متوکل توانست شکوه گذشته‌اش را بازگرداند. خانه خرد تا پیش از یورش مغولان پابرجا بود، ولی با نابودی خلافت عباسی و نبود پشتیبانی دربار از آن به تدریج از میان رفت.

جنبش ترجمه

کهن‌ترین ترجمه شناخته شده از یک کتاب پزشکی، به زبان عربی با نام مروان فرزند حکم (۶۵ - ۶۴ق / ۸۵ - ۶۸۴م) پیوند یافته است. منابع تاریخ پزشکی بازگوگر نام یک یهودی سریانی زبان به نام ماسر جَوَیه است که در دوره مروان می‌زیسته که کتاب مبانی پزشکی آهرون (سده ۶م) را از سریانی به عربی در آورد و عمر فرزند عبدالعزیز اموی (۱۰۱ - ۹۹ق / ۷۲۰ - ۷۱۷م) آن را در دسترس همگان گذاشت.

امویان مدرسه پزشکی اسکندریه را به انطاکیه جابه‌جا کردند. گروهی را مانند ابن ابی‌رَمْثه و عبدالملک فرزند أَبَجْر الکنانی را به مصر، نضر فرزند حرث ثقفی، ابوالحکم و ابن‌اثال را به گندی‌شاپور برای فراگیری دانش پزشکی فرستادند^۱. هم‌چنین فرمانروایان، به ویژه خالد فرزند یزید، گروهی از اندیشمندان را به ترجمه برخی از کتاب‌های پزشکی، کیمیاگری، اخترشناسی و اختربینی گماشت^۲.

شکست امویان که با پیروزی عباسیان همراه بود، چند دهه پیشرفت علمی را کُند کرد، ولی با خلافت هارون و پایه‌گذاری خانه خرد، ایران و جهان اسلام بر قله تمدن و فرهنگ جهان تکیه زدند. افزون بر اندیشمندان و کتاب‌های آورده شده از گندی‌شاپور، کتاب‌های آورده شده از عموریه و آنقره به خانه خرد رونق بخشید.

^۱ تاریخ نگارش‌ها، ۲۷۴ - ۲۷۶.

^۲ فهرست، ابن‌نَدیم، ۳۵۴.

مأمون با دست آویز دیدن ارسطو در خواب و گفتگو با او درباره نیکی و بدی و این که آیا حُسن و قُبْح شرعی است یا بر پایه خردورزی استوار است، زمینه‌ای را چید تا اقدام به برگردان کتاب‌های علوم عقلی و نقلی یونانیان به تازی و سریانی شود. نامه‌ای را به همراه گروهی از اندیشمندان، حجاج فرزند مطر، ابن ماسویه ابن بطریق و سلمه برای شاه روم فرستاد و از او درخواست گزیده‌ای از گنجینه کتاب‌های شاهی کرد تا برایش بفرستد.

شاه روم نخست از انجام دادن این درخواست سر باز زد، ولی در پایان، ناگزیر از پیروی از فرمان مأمون شد و خواست خلیفه را به انجام رساند. مأمون به حنین جوان دستور داد تیمی بزرگ از اندیشمندان جهان اسلام، به ویژه ایران زمین در بغداد و در خانه خرد گرد آورد و به ترجمه و برگردان کتاب‌های حکیمان یونانی، ایرانی و هندی به تازی شتاب کند و به ویرایش، به‌سازی و بازبینی برگردان دیگر مترجمان بپردازد و در برابر وزن هر کتاب ترجمه شده، زر بستاند و ریاست این خانه دانش و خردورزی را بر دوش بگیرد.

افزون بر تشویق خلیفگان عباسی، شماری از چندین خاندان ایرانی، مانند خاندان برمک، سهل، نوبخت، بنی موسی بن شاکر به گروهی از مترجمان مانند حنین، چهاربخت، بختیشوع، حرانی و جز ایشان، ماهی نزدیک به پانصد دینار برای ترجمه و همراهی در این کار پرداخت می‌کردند.

آوازه حنین پایتخت و سراسر جهان اسلام را فراگرفت و مورد توجه دربار خلافت شد. زمین، خانه و ماهانه خوبی برایش گذاشتند. مأمون برای آن که او را پزشک ویژه خود نماید، چندین بار و به شکل‌های گوناگون راست‌آزمایی کرد، ولی حنین از این آزمون‌ها سرافراز بیرون آمد و به برترین جایگاه در دربار خلافت دست یافت.

حنین در چشم‌پزشکی نیز کارآزمودگی و زبردستی ویژه‌ای داشت و در این زمینه نوشته‌هایی برجسته و ارزشمند از خود به جا گذاشته است.

حنین کار درمانگری متوکل را در دست داشت و نزد او جایگاهی ارزشمند به دست آورد.

متوکل، رونویس‌کنندگان و مترجمانی زبردست همانند اصطفن فرزند بسیل و موسی فرزند خالد ترجمان که آگاهی بالایی به روش ترجمه داشتند، را زیر دست او گذاشت تا کارهای ایشان را بازبینی و ویرایش کند.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

او به پیروی از راه و روش گروه اسکندرانیان^۱ بر کتاب‌های جالینوس تکیه کرد و آن‌ها را به گونهٔ پرسش و پاسخ در آورد و به خوبی این شیوه را دنبال نمود.

حنین در کتاب خود به نام «مقاله فی فهرست کتب جالینوس» دربارهٔ خود گوید: هر چه کتاب داشتم به گونه‌ای از دست رفت، دیگر یک کتاب از آن‌ها ندم نمانده است.

حنین با گذر روزگار پُرآوازه‌تر شد و به دنبال آن پیوسته در برابر دسیسه‌چینی پزشکان و درباریان قرارگرفت، دسیسه‌هایی که فرجام او را تا مرز نابودی، مرگ و به بند کشیدن دنبال کرد و به جایی رسید که چتر پشتیبانی مسیحیت را از سر او دور گرداندند و خونس را حلال کردند. جاثلیق و اسقف نفرین کردن هفتاد بارهٔ او را در گردهمایی ترسایان در برنامه گذاشتند و وی را به درآوردن زنار^۲ کیفر کردند. حنین دیگر نتوانست پذیرای این ستم باشد و همان شب از اندوه سنگین، چشم از جهان فروبست^۳. حنین در رسالهٔ «فیما أصابه من المحن و الشدائد» خود از سختی‌ها و دشواری‌های پیش‌آمده در زندگی‌اش و کینه‌توزی‌ها و دشمنی‌هایی که برخی پزشکان پُرآوازهٔ زمانش با او داشتند، سخن بسیار گفته است:

^۱ پزشکان گروه اسکندرانی ساکن شهر اسکندریه مصر بودند و در آن جا میان سده‌های سوم تا هفتم میلادی می‌زیستند و از ارادتمندان به جالینوس به شمار می‌آمدند و کتاب‌های او را شرح دادند، به ویژه کتاب‌های شانزده گانهٔ جالینوس با نام جوامع در دسترس دانشجویان پزشکی گذاشتند و آن‌ها را در چهار مرتبت و کلاس نهادند

^۲ زُنار: نوار و رشته را گویند. ریسمانی است به ستبری انگشت از ابریشم که آن را بر کمر بندند و این غیر از کستیح است. (کتاب التعریفات جرجانی؛ کشاف اصطلاحات الفنون؛ ناظم الاطباء).

^۳ طبقات الأطباء، ابن جلیجل، امامی، ۱۴۳.

کتاب‌نامه

نمایه کتاب و مقاله

- أبنيه عن الحقايق الأدوية ياروضه الأنس و منفعة النفس، موفق الدين ابومنصور على هروى (ز ۳۵۰ ق) پژوهش احمد بهمنيار و حسين محبوبى اردكاني، چ تهران، ۱۳۴۶ خ.
- أخبار ابن المهدي، ابن دايه، ابوالحسن يوسف فرزند ابراهيم (د: ۲۶۵ ق / ۸۷۸ م).
- أخبار الأطباء، ابن دايه، ابوالحسن يوسف فرزند ابراهيم (د: ۲۶۵ ق / ۸۷۸ م).
- اختيارات بديعي، زين الدين على انصاري شيرازي فرزند حسين (۷۲۹ - ۸۰۶ ق) به كوشش دكتور محمدتقي مير، چ تهران، ۱۳۷۱ خ.
- أغراض الطبية و المباحث العلايية، زين الدين ابوالفضائل سيد اسماعيل فرزند حسين جرجاني (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)، پژوهش حسن تاجبخش، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴ خ.
- آلات الغذاء و تدبيره و أمر الدواء المُسهل، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ ق). نك: نشریه، ج ۴، ۳۱۱). يادشده در حاوي، دكن، ج ۶، ۱۳۴؛ با عنوان
- الباه؛ يا الكُنَاش في الباه، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ ق). نك: الحاوي، دكن، ج ۱۰، ۲۶۳، ۲۹۷-۲۹۵ (تاريخ نگارشها، ۳۳۹)
- بحر الجواهر في حلّ لغات السائر، محمد هروى فرزند يوسف (ز: ۹۳۸ ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۸ ق؛ ديگر: مؤسسه احیاء طب طبعی، مؤسسه مطالعات تاريخ پزشکی طب اسلامی و مکمل، قم، ۱۳۸۷ خ.
- تاريخ الحكماء الاسلام، ظهيرالدين بيهقي، ترجمه كهن سده هشتم هجري، تصحيح محمد شفيح، لاهور، ۱۳۵۰ ق؛ تاريخ الحكماء الإسلام، ظهيرالدين على فرزند زيد بيهقي، ابن فندق، پژوهش ممدوح حسن محمد، قاهره، مكتبه الثقافه الدينيه، ۱۴۱۷ ق.

تاریخ الحکماء قبل ظهور الاسلام و بعده، شمس‌الدین شهرزوری، محمد فرزند محمود (ز: ۶۸۷ق)، برگردان مقصود علی تبریزی (۱۰۱۱ق)، تصحیح محمد سرور مولائی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چ. یکم، ۱۳۶۵خ؛ چ. دوم، ۱۳۸۴خ، ۵۱۰ برگه.

تاریخ الحکماء، ابن قفطی، لایبزیك، ۱۹۰۳م؛ دیگر: اخبار الحکمای قفطی، چ. لیبرت. دیگر: إخبار العلماء بأخبار الحکماء، ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷ - ۶۴۶ق / ۱۱۶۷ - ۱۲۴۸م)، چاپ لایبزیك ۱۹۰۳م؛ دیگر: چاپ مصر، ۱۳۲۶ق؛ تاریخ الحکماء، برگردان پارسی إخبار العلماء، از ناشناسی در سال ۱۰۹۹ق به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷خ

التعالیق الحکمیة و ملح و نوادر محمد منطقی سجستانی شیخ ابوسلیمان فرزند طاهر فرزند بهرام منطقی (د: ۴۱۰ق / ۱۰۱۹م) (عیون، نزار رضا، ۴۲۷ - ۴۲۸؛ هدیه العارفین، ج ۲، ۶۰)

التعريفات، میرسید شریف جرجانی علی فرزند محمد (د: ۸۱۶ق)، گوستاو فلوگل، لایبزیك، ۱۲۶۱ق / ۱۸۴۵م؛ چاپ دیگر: ناشر ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۰خ؛ چاپ دیگر: مکتبه لبنان، بیروت.

تفسیر کتاب حفظ الصحة لروفوس، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۴)

تلخیص کتاب الأدوية المفردة لجالینوس، حنین فرزند اسحاق عبادی. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۱).

ثمر تفسیر الأمراض الحادة، حنین فرزند اسحاق عبادی. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۵)

جُمَلُ مقالة جالینوس في أصناف الغلظ الخارج عن الحد الطبيعي على طريق التقاسيم، حنین فرزند اسحاق عبادی، نسخه آن در قاهره، کتابخانه الأزهر، طب (۳) ۷۹ (گ) ۶۷-۶۹ ر، سده ۱۱ هـ. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۹)

جمل مقالة جالینوس في أصناف اللفظ الخارج عن الطبيعة، حنین فرزند اسحاق عبادی، نک: عیون، امروء قیس، ج ۲، ۱۶۳.

الحاوي في الطب جزء الخامس في أمراض المرى و المعده و ما يتعلق بذلك در باره بیماری‌های مرى و معده و آن چه وابسته به آن‌ها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، از نسخه شماره ۸۰۷ کتابخانه اسکوریال مادرید، وزارت فرهنگ

هند، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند ۱۹۵۷م / ۱۳۷۷ق؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی آن را در سال ۱۳۹۰خ.

الحاوي في الطب، الجزء الأول، في أمراض الرأس، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۴ق / ۱۹۵۵م، کتاب یکم، بیماری‌های سر، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳خ.

الحاوي في الطب، الجزء الثامن، في قروح الأمعاء و الزحیر و الفرق بينهما بين سائر اختلاف الدم و المغص و الورم في الأمعاء و الاختلاف الشبيه بماء اللحم، درباره زخم‌های روده ای و شکم‌روش دردناک [زحیر] و شیوه جداسازی این دوازده یکدیگر و از دیگر شکم‌روش‌های خونین و دل‌پیچ و آماس روده‌ای و شکم‌روشی همانند آب به جا مانده از شستن گوشت تازه، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، چ. وزارت فرهنگ دولت هند، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۸ق / ۱۹۵۹م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۲خ.

الحاوي في الطب، الجزء الحادي و العشرون، في الأدوية المفردة، السین - الیاء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م، کتاب بیست و یکم، داروهای تکی (س - ی)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، الجزء الحادي عشر، في امراض الحيات و الديدان في البطن و البواسير و الحذب و النقرس و الدوالي و داء الفيل و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ق / ۱۹۶۲م، کتاب یازدهم، بیماری‌های انگل‌های روده‌ای، بواسیر، گوزپشتی، نقرس، واریس و پیل‌پایی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، الجزء الحادي عشر، في امراض الحيات و الديدان في البطن و البواسير و الحذب و النقرس و الدوالي و داء الفيل و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م، کتاب یازدهم، بیماری‌های انگل‌های روده‌ای، بواسیر، گوژپشتی، نقرس، واریس و پیل‌پایی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع، في أمراض الثدي و القلب و الكبد و الطحال در باره بیماری‌های پستان و دل و جگر و سپرز، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، پژوهش آن از دست‌نوشته شماره ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، چ. وزارت فرهنگ هند، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۸ م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۲ خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع عشر، في الجدري و الحصبة و الطواعين، بیماری آبله و حصبه و طاعون، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره‌های ۸۱۷ و ۸۵۵ اسکوریال و نسخه آشفته [طیب] در کتابخانه دایره‌المعارف عثمانی، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه عثمانی و مدیر دایره‌المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۴ م؛ و پژوهش دکتر محمد محمد اسماعیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان به سال ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، الجزء السادس، في الاستفراغات و التسمين و الهزال، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، درباره شیوه‌های تهی‌سازی تن و چگونگی فربگی و لاغری، پژوهش از دو دست‌نوشته شماره ۸۰۷ و ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، چ. وزارت فرهنگ دولت هند، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۸ م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ.

الحاوي في الطب، الجزء العشرون، في الأدوية المفردة الف - الزاء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، کتاب بیستم، داروهای تکی (ا - ز)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، جزء التاسع، في أمراض الرحم و الحمل، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م، کتاب دهم، بیماری‌های زنان و بارداری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

الحاوي في الطب، جزء الرابع عشر، في الحميات و البراز و القيء و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۳ م، کتاب چهاردهم، تبها، مدفوع و بالآوردن، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، جزء العاشر، في أمراض الكلى و مجاري البول و غيرهما، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱ م، کتاب دهم، بیماری‌های کلیه و مجاری ادراری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

خاندان عبادی از دیدگاه از دیدگاه ابن‌ابی‌اصیبعه (۵۹۵ - ۶۶۸ ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰ م)، کتاب عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن‌ابی‌اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرجی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه‌درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۱، ۴۵۸ - ۴۹۱.

دایره المعارف طب سنتی، علم الأدوية (مفردات)، سیدمحمدعلی سیدنظری؛ ویراستار اعظم رضایی، انتشارات عهد مانا، قم، ۱۳۹۸ خ.

دائرة المعارف طب سنتی / گیاهان دارویی، ج ۱، ۶۶

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

دندان‌پزشکی از دیدگاه ربن طبری، برداشت از فردوس الحکمة، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر و علی نقی منزوی، انتشارات مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ. دندان‌پزشکی جرجانی از کتاب أغراض، سیری در سه قرن دندان‌پزشکی ایران، تدوین، گردآوری و ترجمه محمدابراهیم ذاکر، انجمن دندان‌پزشکی ایران با همیاری مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۹ خ، برگه ۶۱۹ - ۶۴۷.

دندان‌پزشکی رازی از کتاب المنصوری، سیری در سه قرن دندان‌پزشکی ایران، تدوین، گردآوری و ترجمه محمدابراهیم ذاکر، انجمن دندان‌پزشکی ایران با همیاری مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۹ خ، برگه ۲۱۴ - ۲۴۰.

رسالة حنین بن اسحاق إلى علي بن يحيى في ذكر ما ترجم من كتب جالينوس، حنین فرزند اسحاق عبادی، کهن‌ترین فهرست در جهان اسلام، به کوشش مهدی محقق، انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل، تهران، ۱۳۷۹ خ

رسالة في تدبير الصحة في المَطْعَم و المَشْرَب، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ ق). نسخه آن در مشهد ۵۰۹۵ (۵۳ گ، سده ۱۳ هـ)؛ تهران سنا (۷۱) ۳۱۹۰ (۱۰۰۹ ق، نک: نشریه، ج ۶، ۵۶۷)؛ حلب، حکیم (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۳). رازی در حاوی، ج ۵، ۱۲۰ - ۱۱۸؛ ج ۶، ۱۲۷؛ ج ۱۷، ۱۰۵، ۱۰۸ (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۷)

رسالة في دلالة القدر على التوحيد، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ ق). نسخه نزار رضا، برگه ۲۷۳.

رسالة قوة الأغذية، حنین فرزند اسحاق عبادی، کتابچه‌ای درباره نیروی خوراکی‌ها. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۴)

ريحانة الأدب في تراجم المعرفين باللكنية او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، ج ۱ تا ج ۶، تهران، از ۱۳۶۹ ق / ۱۳۲۸ خ تا ۱۳۷۵ ق / ۱۳۳۳ خ.

سیری در سه قرن دندان‌پزشکی ایران، تدوین، گردآوری و ترجمه محمدابراهیم ذاکر، انجمن دندان‌پزشکی ایران با همیاری مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۹ خ.

صیدنة، ابوریحان بیرونی، پژوهش حکیم محمد سعید، رانا اجسان الهی، کراتشی، موسسه ملی همدرد، هند، ۱۹۷۳م؛ الصیدنة في الطب، ابوریحان بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ق)، محمد فرزند احمد، پژوهش عباس زریاب خوبی (۱۲۹۸ - ۱۳۷۳خ)، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۰خ؛ الصیدنة في الطب، داروشناسی پزشکی، بیرونی، برگردان باقر مظفرزاده، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر آثار، تهران، ۱۳۸۳خ؛ صیدنه، برگردان کاسانی، پژوهش استاد ایرج افشار، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷خ؛ الصیدنة في الطب، داروشناسی پزشکی، برگردان باقر مظفرزاده، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: نشر آثار، ۱۳۸۳خ.

الصیدنة في الطب / داروشناسی در پزشکی، ۹۳، ۱۰۳۴.

طبقات الأطباء ابوعلی قیانی در سده سوم. نک: عیون، ذاکر، ج ۱، ۳۷۶، ۴۱۰، ۴۶۷

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل، ابوداود سلیمان فرزند حسان (د: ۳۸۰ق / ۹۹۰م)، برگردان محمدکاظم امامی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹خ.

العین، خلیل فرزند احمد ابوعبدالرحمان فراهیدی ازدی یحمدی نحوی عروضی بصری (۱۰۰ - ۱۷۵ق / ۷۱۸ - ۷۸۶م) أعلام زرکلی، ج ۲، ۳۶۳

عیون الأبناء في الطبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه موفق الدین احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرجی (۶۰۰ - ۶۶۸ق / ۱۲۰۴ - ۱۲۷۰م)، پژوهش امروالقیس فرزند طحان و احمد میهی فرزند حسن عبدالصمد، چاپخانه وهبی، مصطفی افندی وهبی، ۱۳۰۰ق، چاپ نوین آن، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷م / ۱۴۰۸ق؛ و به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵م، برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ایران، ۱۳۹۳خ.

فردوس الحکمة في الطب (نگارش: ۲۳۶ق)، ابوالحسن علی فرزند سهل ربن طبری (د: ۲۶۰ق)، پژوهش محمد زبیر صدیقی، چ برلین، ۱۹۲۸م؛ دیگر: معهد تاریخ العلوم العربیة الاسلامیة، دانشگاه فرانکفورت ۱۹۹۶م / ۱۴۱۶ق؛ دیگر: پژوهش عبدالکریم سامی جندی، منشورات محمدعلی بیضون، دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۲م / ۱۴۲۳ق؛ دیگر: برگردان محمدابراهیم ذاکر و علی نقی منزوی، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱خ.

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

فرنودسار یا فرهنگ نفیسی علی‌اکبر نفیسی ناظم‌الاطباء، چ تهران ۱۳۱۷ خ. ← ناظم‌الاطباء
فهرس المخطوطات، ۳(۲)/۱۹.

فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية، الطب و الصيدلة، ج ۱، ۶۷.

الفهرست، ابن‌ندیم، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق، الفهرست، ابن‌ندیم، برگردان تجدد، برگه ۴۴۴ «ابواسحاق
شهرام» آورده است.

الفوائد في تنويع الموائد، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). (عیون، نزار، ۲۷۳؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶؛ تاریخ
نگارش‌ها، ۳۳۷)

قاموس أعلام الرجال لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المسشرقین، خیرالدین زرکلی، چاپ دوم، چاپخانه
کوستانتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ق/۱۹۵۴م.

قاموس القانون في الطب (معجم المصطلحات الطبية و الأدوية المفردة المستعملة في القانون في الطب لابن‌سینا)، فرهنگ
لغات قانون ابن‌سینا، عربی - انگلیسی، حکیم عبدالحمید، حکیم کبیرالدین، حکیم عبدالوهاب ظهوری، محمد عبدالعزیز،
حکیم فضل‌الرحمان، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، بازنگری
۱۹۹۸م. ← قاموس

قاموس المحيط، مجدالدین فیروزآبادی، چاپ دوم، چاپخانه المصریه، ۱۳۵۲ق / ۱۹۳۳م.

قرابادین الکبیر، محمدحسین عقیلی علوی خراسانی، چاپ محمودی، تهران، ۱۳۷۵ق. ← قرابادین.

کتاب الأغذية، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). نک: فهرس المخطوطات، ۳(۲)/۱۹. الحاوی، ۲۰، ۱۷۰.

کتاب في العين مئتان و سبع مسائل؛ یا کتاب المسائل في العين / دویست و هفت پرسش درباره چشم؛ یا کتاب پرسش و
پاسخ درباره چشم، حنین فرزند اسحاق عبادی. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۵)

کتاب في المنطق، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). (عیون، نزار، ۲۷۳؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶؛ تاریخ
نگارش‌ها، ۳۳۷)

کتاب في أوجاع المعدة، حنین فرزند اسحاق. نسخه آن در اسکوریال ۸۵۲ (گ ۶۸ - ر ۴۱، ۵۷۵ق).

کتاب في تدبير مَنْ غَلَبَ عَلَيْهِ اليبس؛ يا كتاب في تدبير من غَلَبَ على بدنه الحار و اليابس، حنين فرزند اسحاق. / کتابی درباره چگونگی پايیدن کساني که خشکی بر مزاج ايشان چيره شود؛ يا چگونگی پايیدن کساني که گرمی و خشکی بر تن ايشان چيرگی يافته باشد (تاريخ نگارش‌ها، ۳۴۲).

کتاب في تشریح آلات الغذاء، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، ش ۳۱۶). (تاريخ نگارش‌ها، ۳۳۶).

کتاب في حفظ الاسنان و اللثة، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). نک: سیری در سه قرن دانش دندان پزشکی ایران، انتشارات مرکز اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهيد بهشتی با همکاري انجمن دندان پزشکی ایران به مناسبت پنجاهمین کنگره بين المللی دندان پزشکیان ایران، اردیبهشت سال ۱۳۸۹خ، برگه ۴۰ - ۶۸.

کتاب فيمن يولد لثمانية أشهر، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). نسخه نزار رضا، برگه ۲۷۳. سزگين گوید: مسائل إبقراط المولودين لثمانية الأشهر، نسخه آن در مونيخ ۸۰۵ (گ ۱۴۱-۱۲۹، ق ۱۲ه)، نک: حاوی، دکن، ج ۹، ۱۰۳ - ۱۰۴، ۱۶۰ - ۱۵۹ (تاريخ نگارش‌ها، ۳۳۸).

کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم (نگارش: ۱۱۵۸ق / ۱۷۴۵م)، محمدعلی فرزند علی تهانوی (د: ۱۱۸۵ق)، مکتبه لبنان ناشرون، بيروت، ۱۹۹۶م.

کنز الفوائد في تنويع الموائد، حنين فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). (عيون، نزار، ۲۷۳؛ عيون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶؛ تاريخ نگارش‌ها، ۳۳۷)

اللهو و الملاهي و نزهة المفكر الساهي في الغناء و المغنين و المنادمة و المجالسة و أنواع الأخبار و الملح، احمد سرخسی فرزند طيب (ک: ۲۸۶ق / ۸۸۹م) (نک: عيون، نزار رضا، ۲۹۲ - ۲۹۵؛ عيون، ذاکر، ج ۱، ۴۶۷؛ ج ۲، ۵۱۹، ۵۳۱، ۵۳۳) مسائل في الطب للمتعلمين؛ يا المدخل إلى الطب، حنين فرزند اسحاق. (تاريخ نگارش‌ها، ۳۳۱).

مطرح الانظار في تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار، فيلسوف الدولة ميرزا عبدالحسين فرزند ميرزا محمدحسن مجتهد فرزند ميرزا محمدکريم زنوزی تبریزی (۱۲۴۳ - ۱۳۲۰خ)، تبريز، ۱۳۳۴خ.

- معانی استخراجها حنین بن اسحاق من کتب بقراط و جالینوس فی البول علی طریق المسألة و الجواب، حنین فرزند اسحاق. نک: حاوی، دکن، ج ۱۰، ۲۷؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸.
- مقاله حنین بن اسحاق ألفها لأبي جعفر محمد بن موسى جمع فيها ما قاله جالینوس في تدبير الناقية في جميع كتبه التي ذكر فيها هذا الباب، حنین فرزند اسحاق عبادی. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۳۸)
- مقاله في كون الجنين جمع من أقاويل جالینوس و بقراط، حنین فرزند اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۴ق). نسخه نزار رضا، برگه ۲۷۴. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، عبدالرحمان عبدالرحمان فرزند محمد (۷۳۲ - ۸۰۸ق)، برگردان محمد پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۶ خ.
- مناقب الأطباء، ابوسعید عبیدالله (ز: ۴۵۰ق / ۱۰۵۸م) فرزند جبرائیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرائیل که این کتاب اکنون در دسترس نیست.
- المنصوري في الطب، محمدزکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)، پژوهشگر دکتر حازم بکری صدیقی، معهد المخطوطات العربیة، کویت، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م، برگردان محمدابراهیم ذاکر، موزه تاریخ پزشکی ایران وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷خ.
- نشریه نسخه‌های خطی، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، دفتر چهارم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۲خ، ۴۸۸ برگه.
- نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌های خطی، دفتر ششم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸خ، ۶۹۵ برگه.
- نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب المعلمین القدماء و تسبقه رسالة في كتب جالینوس؛ نوادر الفلاسفة و الحكماء و آداب، حنین فرزند اسحاق، عبدالرحمان بدوی، مکتبه بیبلیون، جبیل، لبنان، ۲۰۰۹.
- نوادر الفلاسفة و الحكماء، حنین عبادی ابوزید فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق / ۸۱۰ - ۸۷۷م).
- هدایة المتعلمین في الطب، نوشته ابوبکر ربیع فرزند احمد اخوینی بخاری، به کوشش جلال متینی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۴۴خ.

هدية الأسماء في بيان كتب العلماء (زمان نگارش:)، کثنوی یزدی، حسن بن علی (د: ۱۲۹۷ق)، پیش‌گفتار، محمدتقی دانش‌پژوه، برگه ۱ - ۶۲.

هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، اسماعیل پاشا فرزند محمدامین فرزند امیرسلیم با آوازۀ اسماعیل پاشای بغدادی؛ یا اسماعیل پاشای بابان‌زاده (۱۸۳۹ - ۱۹۲۳م)، چ. وزارت معارف ترکیه، استانبول، ۱۹۵۱.

خاندان عبادی

۸۱

ذکر
دکتر محمد ابراهیم